

Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania

Ana DUMITRAN

Introducere.

Ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și cele de început ale secolului următor se caracterizează, în istoria europeană, prin evoluția spre o bipolaritate a sistemului politic, internaționalismul Contrareformei bazat pe sprijinul Habsburgilor ajungând să fie contracarat de un internaționalism protestant având ca centru de greutate statele ce adoptaseră calvinismul. În Europa Centrală și de Est efectele acestei polarizări determinate de apartenența la unul sau altul dintre cele două sisteme confesionale au început să se resimtă imediat după debutul secolului al XVII-lea, pe fondul consecințelor așa-numitului “război de 15 ani”, în esență sa un război antiotoman, dar pe care Contrareforma a încercat să-l transforme într-o ocazie favorabilă pentru recuperarea terenului pierdut în fața protestantismului în Silezia, Moravia, Boemia și Ungaria Superioară. Chemarea la rezistență împotriva avansurilor catolicismului a fost lansată la 1604 de principele transilvănean Ștefan Bocskai, programul său politic corelând calvinismul cu mișcarea de eliberare statală îndreptată împotriva Habsburgilor¹. La 1606, prin tratatul de la Viena, se obținea o incontestabilă victorie, subminată însă curând de slăbiciunea protestantismului central-european. Asociind credința cu posibilitatea de a-și extinde influența asupra monarhiei sau chiar de a-i determina decăderea, nobilimea protestantă s-a dovedit deosebit de vulnerabilă în fața anumitor propuneri pacifiste înaintate de puterea regală aliată cu resurgența catolică, forța acestora dovedindu-se în continuă creștere².

În aceste condiții regresul protestantismului a devenit din ce în ce mai vizibil după 1620, în contextul războiului de 30 de ani, în timp ce Transilvania a căpătat din ce în ce mai mult statutul unui adevărat bastion al Reformei protestante, preluând stindardul luptei pentru drepturile protestanților din Europa Orientală, predicatorii din zonă portretizându-i adeseori pe principii ardeleni și pe unii membri ai familiilor lor după tiparele idealului regal al calvinismului, ridicând la rang de profetie misiunea de a proteja și propaga religia reformată și identificându-i pe maghiari cu “poporul ales”. Efortul lor de a-i convinge pe conducătorii Principatului să se implice cât mai activ în apărarea cauzei protestantismului internațional a avut consecințe importante în plan confesional și politic, contribuind la conturarea unei ideologii în care teoria monarhiei moderate, “constituționale”, se împlea cu un confesionalism calvin rigid, un amestec de idei ținând în egală

---

¹ Pentru detalii vezi J. Bahlcke, *Calvinism and estate liberation movements in Bohemia and Hungary (1570-1620)*, în *The Reformation in Eastern and Central Europe*, red. Karin Maag, Aldershot, 1997, p. 74-89.

² A. Pettegree – Karin Maag, *The Reformation in Eastern and Central Europe*, în loc. cit., p. 17.

măsură spre refacerea integrității Ungariei și spre o centralizare cu tendințe naționale tot mai accentuate³.

Evoluția raporturilor religioase în Transilvania s-a aflat în dependență de acest ambient confesional-politic deosebit de complex, astfel încât fiecare încercare de dezechilibrare a balanței interconfesionale se dovedește a fi o reacție la evenimente similare petrecute în spațiul înconjurător, în speță în Imperiul habsburgic⁴, sau o consecință a unor schimbări politico-militare de anvergură combinate cu puseuri eshatologice⁵. Negocierea credinței devine tot mai mult parte componentă a jocului diplomatic intern și internațional, persecuțiile religioase fiind dozate în primul rând în funcție de consecințele politice și economice pe care le puteau genera.

Voi încerca să conturez un tablou al schimbărilor desfășurate pe eșichierul confesional al Transilvaniei care să permită atât sesizarea cauzelor ce au transformat Biserica Reformată maghiară în principala beneficiară a patronajului princiar pe parcursul întregului secol al XVII-lea cât și a elementelor fundamentale ale fenomenului de confesionalizare patronat de calvinism, în speranța de a oferi o imagine cât mai adecvată a contextului în care s-a desfășurat procesul de reformare a ortodoxiei românești ardelenе, ca parte a unui proiect de înglobare în protestantism și în același timp ca formă de adaptare la imperativele epocii.

Mai întâi se cuvine făcută o estimare a poziției cu care cele patru confesiuni recepte treceau pragul în noul secol. În timpul domniei lui Sigismund Báthori evenimentele politico-militare și interesele personale au condus spre o reală revigorare a catolicismului. Convertirile pentru a accede la bunăvoința princiară și căsătoriile în familiile catolice au afectat în special confesiunea unitariană, lovitura de grație care a condus la aproape totala dispariție a nobilimii unitariene, în fapt la pierderea bazei politice a acestei confesiuni, fiind înfrângerea suferită de Moise Székely la Brașov în 1603, un adevărat Mohács al unitarianismului⁶.

³ Pentru toate aceste teoretizări vezi G. Murdock, *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity*, în *Sixteenth Century Journal*, XXIX (1998) nr. 4, p. 1043-1059; idem, *Calvinism on the Frontier. 1600-1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000, p. 259-289.

⁴ Intervențiile principilor Transilvaniei în războiul de 30 de ani au fost consecințe ale persecuțiilor antiprotestante practicate în Imperiul habsburgic în 1620, 1623, 1630 și 1644. Pentru detalii vezi G. Kraus, *Cronica Transilvaniei. 1608-1665*, red. G. Duzinchievici, E. Reus-Mîrza, Buc., 1965, p. 49-50, 56, 79-82, 108, 118.

⁵ Intervențiile în forță împotriva unitarienilor s-au desfășurat adeseori în legătură cu expedițiile militare ale principilor în sprijinul protestanților din Imperiul habsburgic, fiind pe de o parte consecințe ale mesianismului politic care însoțea aceste expediții, pe de alta exacerbări ale spaimii eshatologice întreținute de catastrofele naturale aglomerate în anii de mijloc ai secolului al XVII-lea. Spaimă asociată cu profeția că evreii (în acest caz sabbatarienii, a căror doctrină suferise foarte multe influențe iudaizante) vor fi convertiți la creștinism înainte de sfârșitul lumii. Pentru detalii vezi G. Murdock, *Calvinism on the Frontier ...*, p. 122-125 și 264-267.

⁶ Pentru detalii vezi Horn Ildikó, *Le cercle de Farkas Kornis. Les stratégies des élites unitariennes (1575-1603)*, în *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries*, ed. M. Balázs, Gizella Keserű, Bp., 2000, p. 91-97.

Puseul dat catolicismului a fost însă de scurtă durată, asocierea lui cu pretențiile anexioniste habsburgice obligându-l curând să redevină o nesemnificativă minoritate. De acum și până la sfârșitul secolului al XVII-lea poziția sa în sistemul confesiunilor recepte va fi una insignifiantă, jucând în special rolul unei monede de schimb în momentele în care autoritățile aflate la conducerea Principatului sau candidații la o astfel de poziție solicitau sprijin politic și militar din partea Habsburgilor⁷.

Biserica luterană, suprapusă exact peste populația de limbă germană, căreia îi era interzisă profesarea unei alte confesiuni pe teritoriul administrat de Universitatea săsească, era condamnată astfel la stagnare cantitativă, această situație fiindu-i în mod cert favorabilă în măsura în care făcea imposibilă scăderea numărului adepților săi. Identificându-se însă cu *natio saxonica*, al cărei rost la conducerea Principatului s-a aflat într-un continuu regres pe parcursul secolului al XVII-lea, și poziția sa în sistemul confesional a intrat într-un con de umbră. Biserica Reformată maghiară devenind astfel marea învingătoare.

Beneficiind de pe urma faptului că principele era ales obligatoriu dintre fideliile săi, sprijinind efortul de centralizare al acestuia, calvinismul a căpătat curând conotații confesionalizante, contribuind la alterarea atmosferei de reală toleranță religioasă, chiar dacă nu și-a putut concentra în mod eficient energia distructivă decât asupra propriilor excrescențe sectare (puritanismul, presbiterianismul, cocceianismul) și asupra celor ale unitarianismului (sabbatarianismul). Veleitățile sale de a fundamenta unitatea statului transilvan pe sistemul de valori genevez a afectat însă integral evoluția Principatului, colaborarea strânsă între principii și superintendenții calvini redimensionând în Transilvania noțiunea de stat, pe cea de lider politic și pe cea de supus credincios al "alesului lui Dumnezeu".

Rivalitatea confesională, bazată pe un consistent import ideatic occidental, departe de a fi o trăsătură cu repercusiuni generale, vizând întreaga populație a Transilvaniei, datorită suprapunerii luteranismului peste etnia germană și a ortodoxiei peste cea românească, a fost nevoită să-și restrângă aria de acțiune la populația maghiară, singura vizibil divizată confesional. Religia majoritară a acesteia, cea calvină, susținută de autorități și având de partea sa avantajul oferit de limba comună, a încercat anihilarea catolicismului și a unitarianismului, violența discursului său și a mijloacelor folosite reușind să le slăbească și mai mult poziția. Neputând obține excluderea lor din sistemul constituțional, Biserica Reformată maghiară a procedat la extinderea propriei jurisdicții asupra clerului unitarian în problemele disciplinare și morale, a obținut dreptul exclusiv de a beneficia de o

⁷ La 1607 principele Gabriel Báthori a promis restaurarea credinței catolice în speranța de a obține de la Habsburgi o recunoaștere a sa la căma Transilvaniei în condiții cât mai avantajoase. Horn Ildikó, *Őnagysága merénylői (Gondolatok egy politikai ősszeesküvésről)*, în *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos*, ed. Violeta Barbu, Kinga S.Tüdös, Buc. – Cluj, 2001, p. 251-254; în 1613 principele Gabriel Bethlen i-a amnistiat pe nobilii catolici care încercaseră să-l asasineze pe antecesorul său, pentru a evita astfel o intervenție armată din partea împăratului Mathias al II-lea, nemulțumit de reușita lui Bethlen de a deveni principe: *ibidem*, p. 243; în 1662 principele Ioan Kemény a promis arhiepiscopului de Strigoniu că-i va da mână liberă asupra tuturor bisericilor săsești, în schimbul ajutorului politice: G. Kraus, *op. cit.*, p. 469 și 474.

școală superioară, a încercat să copleșească numeric celelalte confesiuni prin atragerea românilor în sfera sa de influență. Desigur, toate aceste eforturi nu au avut decât rezultate parțiale, care nu au putut contribui la schimbarea fundamentală a sistemului confesional transilvănean. S-au obținut însă succese remarcabile în domeniul aculturației, în cel al disciplinării sociale, prin supervizarea strictă a comportamentului credincioșilor, obligați la o asumare responsabilă a valorilor creștine. Calitatea catehezei pe care a patronat-o este cel puțin comparabilă cu realizările din oricare alt stat european afectat de efortul evanghelizator promovat de cele două Reforme, cea protestantă și cea catolică. Desigur, nu este un merit al Bisericii Reformate maghiare că Transilvania a rămas în esență un spațiu multiconfesional în care toleranța religioasă a fost totuși o realitate. Statutul destul de precar al catolicismului și cel al unitarianismului ar fi putut cauza și aici fenomene similare cu cele care se petreceau în restul Europei. Este însă demn de toată admirația faptul că, într-o vreme în care tot mai mulți erau cei obligați să ia drumul exilului pe motivul apartenenței confesionale, în Transilvania, fie și datorită rațiunii de stat sau slăbiciunii politice, coabitarea a cinci confesiuni a continuat să se desfășoare între limitele normalului, atmosfera religioasă de aici fiind una dintre cele mai suportabile din epocă.

Etapele presiunii calvine asupra ortodoxiei transilvănene

În noul context, atragerea românilor la Reformă nu a mai fost privită doar ca un obiectiv determinat de obligația principilor de a se îngriji de mântuirea sufletelor supușilor lor, deși nici acest aspect nu a lipsit din fizionomia prozelitismului, ci și ca o modalitate de sporire a puterii și influenței superintendenței maghiare calvine, motiv pentru care noul cadru instituțional în care urma să se desfășoare convertirea nu va mai avea rang episcopal, ca în secolul XVI⁸, ci va funcționa mai degrabă ca un vicariat al episcopiei maghiare pentru populația românească. Desigur, nu a lipsit nici motivația politică, preluată inițial din ideologia absolutismului⁹, completată în ultimele decenii ale secolului cu nevoia de apărare în fața avansului Contrareformei căreia trupele austriece i-au deschis larg calea de acțiune în Ungaria, declanșând o puternică mișcare de refugiu înspre Transilvania a protestanților persecutați.

Nu se poate preciza cu siguranță data la care a fost reactualizată ideea convertirii românilor, deși se poate presupune că nu s-a renunțat niciodată total la ea¹⁰, oricât de multe au fost vicisitudinile pe care a fost nevoită să le înfrunte

⁸ Este vorba de Episcopatul românesc reformat întemeiat de Dietă la 1566, în fruntea căruia a fost numit ca prim episcop-superintendent Gheorghe de Sângeorz.

⁹ Corespondența principelui Gabriel Bethlen cu patriarhul Chiril Lucaris este cât se poate de explicită în acest sens: "Admitem și acea afirmațiune a Luminății Voastre, că numai acele țări sunt mai fericite, în cari există cât mai puține deosebiri de credință și că a năzui spre aceasta este legea și rațiunea politică a Principilor domnitori [...]" I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 179.

¹⁰ Mărturie în sensul că autoritățile au rămas sensibile la ideea receptării Reformei de către români este diploma privilegială datată 15 ianuarie 1608, emisă de principele Sigismund Rákóczi pentru a-l recompensa pe "Reverendo vero Michaël, concionator ecclesiae possessionis valachalis Vajdalfalva

Transilvania în anii de sfârșit ai secolului al XVI-lea și de început ai secolului următor. Noua formulă de prozelitism trebuie să se fi conturat spre sfârșitul domniei lui Gabriel Bethlen, caracterizându-se inițial mai degrabă prin responsabilitate față de “soarta preoților români”, care au “decăzut așa de mult, încât nu sunt în stare nici să citească, cu atât mai puțin să înțeleagă și să învețe sfintele evanghelii, drept care este în adevăr de plâns, că bunele moravuri și legea creștinească se strică din zi în zi tot mai mult”¹¹. Dimensiunea agresivă a acțiunii de convertire a fost adăugată în toamna anului 1640, ea fiind rezultatul colaborării dintre intoleranța doctrinară a superintendentilor, pentru început a lui Geleji Katona István – aflat atunci la jumătatea drumului între distrugerea sabbatarianismului¹² și

nuncupatae”, care “non ita pridem errori Graecorum sive schismaticorum renunciasset, orthodoxaeque religioni sponte et libere se addixisset”. Acest preot român convertit a fost scos de sub jurisdicția episcopului Sava de Lipova și i s-a permis să se bucure de aceeași onoare, prerogative și libertăți de care se bucurau preoții reformați, în special cei maghiari de confesiune calvină, principele extrapolând acest privilegiu și asupra celorlalți preoți români care abjuraseră schisma până atunci, precum și asupra celor care o vor abjura în viitor (vezi Anexa XIV, nota 154). Afirmatia că acest Mihail din Voivodeni – foarte probabil localitatea bihoreană cu acest nume și nu cea din Țara Făgărașului, care nu intra sub jurisdicția episcopului Sava din Lipova, menționat în document, ci în cea a arhierului rezident la Alba Iulia – a trecut de bună voie la calvinism, din oportunism sau din convingere, trebuie luată *ad litteram*, deoarece nu ne aflăm câtuși de puțin într-o epocă a persecuțiilor religioase. Dimpotrivă, același episcop ortodox Sava de Lipova a primit în 1607 beneficii din partea principelui pentru contribuția pe care și-a adus-o la lupta antiotomană. Vezi actele de donație la N. Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 15-16, și A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, VIII, Buc., 1935, p. 35-36; la 9 iunie 1609 Gabriel Báthori emitea un privilegiu adresat “universorum et singulorum pastorum Valachorum, ubivis passim in hoc regno nostro Transylvaniae et partibus regni Hungariae, ditioni nostrae subiectis in ecclesiis constitutorum, Graecorum dogma et professionem sequentibus”, prin care clerul ortodox în totalitate obținea scutire de sarcinile publice, permițându-i-se libera strămutare împreună cu familia și toate bunurile, cu singura condiție să fie anunțat și arhierul rezident la Alba Iulia. Acest privilegiu, confirmat de hotărârea dietală din 25 iunie 1614, departe de a fi un simplu act pe care nobilii nu s-au grăbit să-l respecte, reprezintă fundamentul politicii de patronaj promovată de principii Transilvaniei la adresa clerului ortodox ardelean, materializată într-o adevărată serie de acte privilegiale, acordate pe parcursul întregului secol. Un alt aspect foarte important al actului din 9 iunie 1609 îl constituie faptul că nu a fost câtuși de puțin condiționat de vreo pretenție prozelitistă din partea emitentului. Documentul a cunoscut numeroase ediții, în limba latină și în traducere românească, ultimele dintre ele fiind P. Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia*, în addenda la Ana Dumitran – Gúdor B. – N. Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII) / Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe – a XVIII. század első évtizedei között)*, Alba Iulia, 2000, p. 342-343 (versiunea latină), și S. Micu, *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscris de I. Chindriș, Buc., 1995, II, p. 214-215 (traducerea românească).

¹¹ Conform corespondenței cu patriarhul Chiril Lucaris. I. Lupaș, *op. cit.*, p. 177.

¹² În baza *Complanatilor* de la Dej, care prevedeau confiscarea averii și, în caz de insubordonare, chiar pedeapsa capitală pentru cei care nu își negau credința sabbatariană, fiind prin aceasta atacați direct și unitarienii, ca cei mai apropiați de sabbatarieni, Biserica Reformată maghiară îmbogățindu-se în urma acestor persecuții cu averi și enoriași. Pentru detalii vezi Szilágyi S., *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae / Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, X, Bp., 1884, p. 174-210; Bod P., *Smirnai Szent Policárpus*, [Aiud], [1766], p. 71-83; idem, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, II, Lugduni – Batavorum, 1890, p. 313-317; Pokoly J., *Az Erdélyi Református Egyház története*, II, Bp., 1904, p. 134-146.

marele sinod național de la Satu-Mare, unde s-au fixat limitele maxime ale absolutismului princiaro-episcopal¹³ –, și spiritul autoritar al legislației princiare, cele două foruri conducătoare conlucrând cu speranța “că sârmana noastră biserică din Țara Ungurească și din Transilvania, cu ajutorul lui Dumnezeu, iată va putea să aibă în viitor o stăpânire mai mare [...]”¹⁴, după expresia aceluiași Geleji Katona István, “superattendentis ecclesiarum in Regno Transsylvaniae Orthodoxorum Ungaricarum, et quarundam etiam Walachicarum, ut et Lutherianarum Saxoniorum, nec non Samosatenianorum, vulgo Unitarianarum”, titulatură pe care și-o asocia încă din 1638¹⁵.

În legătură cu mesajul doctrinar al noului program de convertire, se poate spune că s-a ținut cont de lecția secolului al XVI-lea. Astfel, deși în final obiectivele prozelitismului vor fi concretizate în 19 puncte, constituind tot atâtea condiții pe care candidații la scaunul vlădicesc de la Bălgrad trebuiau să le accepte spre a putea fi confirmați în funcție de către oficialități, încă de la începutul creionării lor s-a acceptat că “nu se poate găsi [...] un asemenea candidat, care să-și schimbe religia din temelie [...], căci atunci l-ar afurisi Patriarhul; nu ar permite să fie sfințit vlădică, nici românii nu l-ar primi, dimpotrivă dacă s-ar duce între ei, cine știe ce i s-ar întâmpla și astfel nu ar putea isprăvi nimic”¹⁶. Ambițiosul și intolerantul superintendent Geleji Katona István era deci nevoit să accepte, în ceea ce-i privește pe români, “că ar fi deajuns pentru început, dacă am putea îndupleca obștea neluminată să părăsească superstițiile, iar dacă Domnul Dumnezeu îi va lumina mai bine, vom ajunge cu timpul la mai mult, mai ales dacă copiii lor – învățând în școli – vor înainta ceva în științe, căci e greu să-i îndupleci să părăsească totul deodată, sau e chiar cu neputință; precum dovedește exemplul convertirii altor neamuri”¹⁷. Această corectă estimare a realității nu l-a împiedicat însă nici pe el, nici pe urmașii săi să încerce convertirea românilor la calvinism, atât prin intermediul programului deja menționat, dar mai ales prin cel al *Catehismului* heidelbergian, editat în limba română de trei ori într-un interval de un deceniu și jumătate¹⁸.

Cât privește programul de convertire la calvinism, secolul al XVII-lea cunoaște cinci variante, cea mai vizibilă caracteristică a lor fiind continua augmentare. Prima e posibil să fi fost alcătuită cu prilejul preluării scaunului arhieresc de la Bălgrad de către Ghenadie Bradi, spre sfârșitul anului 1627, dar știri despre impunerea sa avem numai din 9 aprilie 1638 când, confirmând vechile scutite acordate preoților români, Gheorghe Rákóczi I le condiționează “ut

¹³ Bod P., *Historia ...*, II, p. 393-400; Pokoly J., *op. cit.*, II, p. 217-222.

¹⁴ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 225.

¹⁵ În prefața lucrării *Praeconium Evangeliarum*, tipărită la Alba Iulia în acel an. Apud G. Murdock, *Between Confessional Absolutism and Toleration: the Inter-Denominational Relations of the Hungarian Reformed and Romanian Orthodox Churches in Early Seventeenth Century Transylvania*, în *Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica*, II/A (1995), p. 219.

¹⁶ Din scrisoarea superintendentului Geleji către Gheorghe Rákóczi I, 24 septembrie 1640: I. Lupaș, *op. cit.*, p. 209-210.

¹⁷ *Ibidem*, p. 210.

¹⁸ Toate edițiile au apărut la Alba Iulia, în 1642, 1648 (cu caractere latine) și în 1656.

quinque conditiones Episcopatus Walachialis sibi collati Serenissimo quondam Domino Principi Gabrieli praedecessori nostro compromissas ille se semper observare et adimplere conetur et debeat, dependentiamque ab orthodoxo Hungaricalium ecclesiarum Superintendente habeat”¹⁹. Cea de-a doua datează din 22 septembrie 1640²⁰, fiind imediat posterioară morții vlădicăi Ghenadie și gândită ca un element fundamental al debutului păstoriei viitorului său urmaș. A treia o cunoaștem din actul de confirmare a vlădicăi Simion Ștefan, datat 10 octombrie 1643, și e posibil să constituie o remaniere, mai acceptabilă pentru români, a celei anterioare, suferind însă de lipsă de precizie în ceea ce privește formularea pretențiilor reformatoare²¹. A patra versiune a programului de convertire aparține unui moment de criză politică: trădat de vlădica Sava Brancovici, care a optat pentru Gheorghe Rákóczi II, principele Acațiu Barcsai l-a demis și l-a înlocuit cu călugărul rus Gheorghe de Putivlia. Cu acest prilej, neavând probabil la îndemână mai vechiul formular cuprinzând condițiile de reformare a Bisericii românești, programul de convertire a fost regândit, rămânând în esență același, dar adăugându-i-se anumite detalii referitoare la numirea și controlul clerului care nu se regăsesc în celelalte versiuni²². Ultima dintre ele a fost ocazionată de o solicitare a superintendentului Kovásznai Péter din 20 februarie 1669 de a se reconfirma actul din 15 ianuarie 1608, referitor la privilegiile preoților români trecuți la calvinism, și cel din 10 octombrie 1643, prilej cu care acesta din urmă a fost amplificat, adăugându-i-se de fapt exact programul inițial, la care în 1643 s-a renunțat fie sub presiunea evenimentelor care au marcat atunci evoluția Bisericii românești legate de demiterea vlădicăi Ilie Iorest, fie pentru că parțial era deja materializat (tipografia începuse să funcționeze, fusese deja editat *Catehismul*); restul prevederilor fiind doar o chestiune de timp până să devină, la rândul lor, realitate²³.

Prima sa versiune, aparținând superintendentului Keserői Dajka János și impusă vlădicăi Ghenadie Bradi, preluată integral în cea de-a doua și reactualizată odată cu alcătuirea celei de-a cincea versiuni, conținea în esență toate elementele necesare unei catehizări eficiente, cu condiția ca fiecare dintre ele să se fi constituit într-un sistem, iar generalizarea și aplicarea lor să fi fost urmărite îndeaproape. O rețea de școli, o tipografie activă, învățarea rugăciunilor cotidiene și a *Catehismului*, utilizarea limbii române ca limbă liturgică și subordonarea față de superintendentul maghiar ar fi avut, cu siguranță, un considerabil impact asupra vieții religioase a românilor. Acest proiect ambițios era însă imposibil de aplicat în condițiile veacului al XVII-lea: școala a rămas o prezență rarisimă în lumea românească; tipografia s-a urnit greu și, chiar dacă a dat capodopere, activitatea sa a fost limitată atât în ceea ce privește conținutul, restrâns la textele scripturistice, la *Catehism* și la cărțile de slujbă, cât și cantitativ, ea însumând doar zece titluri,

¹⁹ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 198.

²⁰ *Ibidem*, p. 207-209.

²¹ Vezi Anexa II.

²² Vezi Anexa XI.

²³ Vezi Anexa XIV.

dintre care trei sunt reeditări, oricum acest gen de literatură religioasă fiind insuficient pentru a putea fundamenta și consolida singur o nouă identitate confesională, categoric atașată Reformei protestante; învățarea *Catehismului* și a rugăciunilor e posibil să fi fost încercată, iar în unele locuri să fi fost chiar urmărită cu asiduitate, dar la nivelul întregii Transilvanii acest fenomen a dat puține roade, dovedindu-se astfel destul de restrâns, atât din cauza ineficienței clerului, propria pregătire a acestuia lăsând mult de dorit, cât și datorită imobilismului spiritual care a continuat să caracterizeze societatea românească atâta vreme cât nu au fost activați și ceilalți factori de aculturație.

La fel ca și în secolul XVI, cea mai viabilă dintre solicitările Reformei s-a dovedit a fi și de data aceasta introducerea limbii române în cult. Desigur, acest deziderat a mai necesitat încă un timp îndelungat până să se definitiveze, el fiind de altfel în dependență de efortul de traducere și tipărire a cărților de cult. Este posibil ca procesul de înlocuire a slavonei să nu fi fost încheiat nici la sfârșitul secolului al XVII-lea²⁴, dar atașamentul față de limba română probat de actele de unire cu Biserica Romano-Catolică dovedește perenitatea mesajului Reformei protestante care, împreună cu tiparul, au reprezentat factorii majori ce au hotărât, pentru Biserica românească transilvană, triumful limbii române asupra celei slavone cu aproape un secol și jumătate mai devreme decât s-a întâmplat în spațiul extracarpatic, incomparabil mai puțin afectat de pretenții prozelite.

Constituind, ca finalitate, un proiect de convertire la calvinism, programul reformator al superintendentului Keserői Dajka János se dovedește a fi, prin conotațiile sale culturale, cel puțin ca intenție, un adevărat program de modernizare, de scoatere din inerție și superstiție a unei mase cu siguranță ignorante și aflată, ca și comportament, la limita profesării adevăratelor valori creștine. Era însă un proiect mult prea ambițios pentru secolul al XVII-lea și, practic, imposibil de susținut din punct de vedere material.

Cea de-a doua și cea mai complexă dintre variantele programului de atragere la calvinism, care cuprinde și cele mai multe elemente inspirate din practicile și credințele acestei confesiuni, a rămas probabil doar la stadiul de proiect. Cel puțin spre această concluzie ne conduce evoluția păstoririi lui Ilie Iorest, cel căruia i-a fost impusă, în cazul în care s-a optat, în 1640, pentru versiunea cunoscută din corespondența superintendentului Geleji și nu s-a trecut direct la formulările cuprinse în actul de confirmare a succesorului său, datat 10 octombrie 1643. Desigur, această efemeră existență nu o face mai puțin importantă, atât ca intenție cât și pentru că o mare parte a punctelor sale a fost preluată de cele trei proiecte care i-au succedat, în special cele referitoare la modul de administrare a Tainelor și la anumite forme de comportament religios ce contrastau prea strident cu spiritul rațional și sobrietatea caracteristice Bisericii calvine. Aplicarea lor ar fi presupus pentru Biserica românească, alături de utilizarea limbii române în cult, și

²⁴ Pentru continuarea utilizării textelor slavone vezi în special F. Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, 1990, p. 82, 121, 134, 136, 137, 150, și T. Bojan, *Manuscrisele slavone din Biblioteca filialei Cluj-Napoca a Academiei R. S. România*, Cluj-Napoca, 1987.

introducerea ceremonialului calvin pentru botez, cuminecătură, căsătorie și înmormântare, acordarea divorțului după prescripțiile canonice prevăzute în corpusul alcătuit pentru Biserica maghiară de superintendentul Geleji, renunțarea la cultul sfinților, icoanelor și al crucii, precum și la unele superstiții, disciplinarea credincioșilor și organizarea ierarhică după modelul Bisericii maghiare.

În funcție de context, de frica autorităților sau din inconștiența atât a preoților cât și a enoriașilor, fiecare dintre aceste prevederi a fost, până la un punct, aplicată. Constatăm astfel că, cel puțin în anumite momente, obligația ierarhiei ecleziastice românești de a fi sub ascultarea superintendentului maghiar nu a rămas la stadiul de simplă pretenție, cu rostul doar de a satisface orgolii. La scurtă vreme după alegerea vlădicăi Simion Ștefan, episcopul maghiar i-a convocat pe protopopi pentru a le reaminti că el este adevăratul conducător al Bisericii românești, solicitându-le declarații în scris în acest sens, care cuprindeau și angajamentul că vor aplica programul reformat. Cei mai mulți s-au codit, solicitând "să fie amânată treaba aceasta până la ziua Sfântului Gheorghe, fiindcă se tem de preoții de sub ascultarea lor că nu-i vor urma, chiar dacă vor iscăli (condițiile), dar atunci după obicei se adună cu toții și dacă-i vor putea îndupleca și pe aceia, atunci iscălesc și ei", iar cei care apucaseră deja să semneze "nu au cutezat să spună astfel de lucruri; dar cum le stă inima, știe Dumnezeu și sufletul lor"²⁵. Nu știm cum s-a sfârșit această tentativă și ce s-a hotărât cu prilejul soborului mare întrunit la sărbătoarea Sfântului Gheorghe. Dar cu sau fără "reversal", superintendentul a continuat să-și exercite influența asupra protopopilor cărora, în august același an, le reamintea să respecte condițiile "sub amenințarea de pierdere a slujbei atât ei cât și cei supuși lor, să nu despartă pe cei însurați după obiceiul vechi de mai înainte, să predice obștei sărmâne în limba ei, să învețe catehismul etc., căci despre care vom auzi, că nu îndeplinește acestea, va fi cu adevărat grea pedeapsa ce-l așteaptă"²⁶.

Întreg deceniul cinci al secolui al XVII-lea a fost marcat de grija de a se respecta cu strictețe cel puțin anumite părți ale programului de calvinizare, în special cele referitoare la săvârșirea Sfintelor Taine, la folosirea limbii române ca limbă de cult, la învățarea catehismului, la acordarea divorțului și la colaborarea cu superintendentul maghiar, împreună cu care trebuiau rezolvate toate problemele mai importante²⁷. Amploarea fenomenului de acordare a diplomelor confirmaționale pentru rezidenții scaunelor protopopiale dovedește că s-a avut cel puțin în intenție integrarea lor în efortul de convertire, deținerea titlului de protopop fiind de acum în dependență de respectarea programului reformat.

²⁵ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 221-222.

²⁶ *Ibidem*, p. 228. Documentul este publicat și în E. Hurmuzaki, N. Iorga (red.), *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/2, Buc., 1913, p. 1109, cu o traducere defectuoasă (în continuare Hurmuzaki).

²⁷ Pentru detalii vezi Anexele. De o altă natură dar cu același scop de a impune respectarea programului reformat este și scrisoarea adresată la 19 septembrie 1662 de principele Mihai Apafi autorităților din Deva, cărora li se recomandă ca "Preoților români să nu le îngăduiți nici un fel de ceremonie superstițioasă, nici cu crucile, nici cu pomenile, nici cu deprinderea superstițiilor, nici să nu-i lăsați să împlinească nici un fel de rit potrivit cuvântului lui Dumnezeu și obiceiului creștin, deoarece Belial nu poate locui împreună cu Christos." I. Lupaș, *op. cit.*, p. 309.

Datorită evenimentelor cu grave repercusiuni social-economice și politice care s-au abătut asupra Transilvaniei în ultimii ani ai deceniului șase al secolului XVII, această strictă observare a ierarhiei ecleziastice românești a suferit și ea o temporară decongestionare, iar reactualizarea sa în deceniul opt, chiar dacă limbajul uzitat a rămas la fel de agresiv²⁸, s-a manifestat asupra unei Biserici cu o reală predispoziție spre reformă, fapt care i-a afectat considerabil sfera de acțiune. Astfel, deși acuza de tiranie la adresa politicii confesionale promovate față de români în timpul domniei principelui Mihai Apafi a continuat să fie proferată²⁹, ea se dovedește parțial îndreptățită, cel puțin pentru anumite momente, caracterizate de un real spirit de toleranță față de Biserica românească³⁰.

O altă cale de impunere a programului calvinizator a constituit-o vizitația canonică, atât a ierarhilor Bisericii românești, pentru care s-a prevăzut însă obligativitatea de a fi secondati de persoane de încredere sau de reprezentanți ai oficialităților politice și religioase maghiare³¹, cât și cea întreprinsă din ordinul și cu personalul acestora din urmă³². Nu în ultimul rând, deși într-o măsură mult mai

²⁸ Prin decretul din 14 iunie 1674 Mihai Apafi îl însărcina pe superintendentul Tiszabécsi Gáspár “să aibă grijă de toate bisericile românești cele de sub stăpânirea noastră, și să le ocăruiască după cunoștința sufletului său, îndreptând greșelile dintr-insele”, iar “carele se va împotrivi voii, orânduilei și poruncii cei după scriptură, de pedeapsă nu vor scăpa”. T. Cipariu, *Archivu pentru filologia și istoria*, Blasiu, 1870, p. 575; și Al. Grama, *Institutiunile calvinesci în biserica românească din Ardeal, fazele lor în trecut și valorea în prezente. Studiu istorico-canonicu*, Blasiu, 1895, p. 250. Vezi Anexa XV.

²⁹ Rebelii Ladislau Csáky și Cristofor Páskó, într-o scrisoare trimisă la 21 august 1681 domnului muntean Șerban Cantacuzino, se angajau ca, în schimbul sprijinului politic solicitat, să asigure în Transilvania “religionem orthodoxam vulgo Valachicam ab antiquo solitis ceremoniis, eos uti cum libero exercitio secundum canones patriae, et si quae contra voluntatem eorum in suis terminis oppressa forent, coram regno pristinae libertati restitui efficiemus”, A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 189.

³⁰ Pentru destinderea atmosferei confesionale și adoptarea unei viziuni mai puțin depreciative față de Biserica Ortodoxă vezi G. Murdock, *Calvinism on the Frontier ...*, p. 137-139.

³¹ La 5 august 1639, cu prilejul vizitației canonice pe care se pregătea să o facă vlădica Ghenadie Bradi, principele Gheorghe Rákóczi I anunța oficialităților Bistriței că “i-am îngăduit prea milostiv să poată lua cu dânsul de aici din Bălgrad un ungur care știe bine românește și priceput în legi și să poată fi cu el [...] pentru îndreptarea cu mai bună orânduială a stărilor nepotrivite [...]”. A. Veress, *op. cit.*, X, p. 63. La 4 martie 1643 superintendentul Geleji, nemulțumit de lipsa de entuziasm a protopopilor în aplicarea programului reformator, se gândea să-l lase pe vlădica Simion Ștefan, ceea ce a și făcut, “să meargă măcar o dată între cei de sub ascultarea mea, trimițând împreună cu el pe popa Gheorghe și pe Molodiș, fără de cari să nu vorbească nimic cu nimenea, ci adunând preoții români la fiecare protopopie, să-i sfătuiască a primi condițiunile și articolele, căci fără știrea și îngăduința lui la nimic nu ajung, și să le dea poruncă să nu atace pe protopopi, căci aceia sunt la un înțeles cu el”, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 222. La 21 mai 1647, confirmându-l în funcția de “protopop suprem peste preoții din toată Țara Făgărașului” pe Ștefan din Berivoi, principele Gheorghe Rákóczi I amintește că antecesorul său, Gabriel Bethlen, “văzând purtarea credincioasă și vrednicia vlădicului român cu numele Ghenadie Gheorghe, i-a încuviințat lui prin o scrisoare deosebită dreptul de inspecție asupra acestui ținut așa însă ca la numirea protopopilor din Țara Făgărașului, precum și la vizitațiile canonice și în alte trebi bisericesti să porceadă într-un gând și o înțelegere cu dregătorii noștri din Făgăraș”, *ibidem*, p. 237; vezi și Anexa III.

³² La 14 iunie 1674 superintendentului Tiszabécsi Gáspár i se permitea de către principele Mihai Apafi să viziteze bisericile românești, în virtutea obiceiului instituit de “predecesorii noștri [...]” care în decursul domniei lor având grijă, înainte de toate, de lucrările ce se făceau de mărirea lui Dumnezeu, între altele au observat și acel uz genădie pentru bisericile românești din această patrie și spre

mică decât se va fi sperat, sarcina de a înstăpâni Reforma în sufletele românilor a revenit școlii, celei aparținând națiunilor recepte mai mult decât celei românești, și pentru că învățământul foarte bine organizat al maghiarilor și sașilor oferea o mai bună pregătire intelectuală, și pentru că școlile acestora erau în general preferate de cea mai mare parte a românilor care își puteau permite să-și trimită copiii la învățătură. La acest capitol, și nu numai, rolul pe care l-a avut Reforma protestantă a fost enorm și aceasta nu pentru dimensiunea sa cantitativă și formativă, căci prea puțini au fost în ultimă instanță românii care s-au împărtășit de binefacerile științei de carte, ci pentru aura de apostolat ce înconjoară gestul principesei Susana Lórántfi care, la 3 aprilie 1657, “din milă creștinească, am orânduit să se ridice aici în orașul nostru Făgăraș spre binele lor viitor, o școală românească cu învățătorii și învățăceii de trebuință împreună cu proviziile convenite pentru întreținerea acestora”, după ce a văzut “în ce neștiință grozavă este ținută întreagă națiunea română din cuprinsul domeniului nostru făgărașan, atât poporul de rând cât și boerii, ba chiar și aceia cari ar fi datori să învețe pe alții”³³. Caracterul prozelit al gestului său a făcut să se uite prea ușor generozitatea și sinceritatea ce caracterizează această ctitorie, pe care semnatara actelor fundamentale o considera “foarte de trebuință [...] pentru mărirea lui Dumnezeu și pentru întremarea națiunii române”, formulă ce va reveni cu tot mai multă insistență, ca un adevărat leitmotiv, în toată cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, școala nefiind “nici decum potrivnică nici cu obșteasca dreptate, nici cu legile Țării”³⁴ – după cuvintele aceleiași principese –, ale unei țări în care românilor, ca români, deocamdată nu le era rezervat decât statutul de “tolerati usque ad beneplacitum principum et regnicolarum”³⁵.

îndreptarea erorilor ce s-ar putea întâmpla în ele, să îngrijească episcopul ortodox de confesiunea noastră [...]”, T. Cipariu, *op. cit.*, p. 575; Al. Grama, *op. cit.*, p. 249-250; vezi Anexa XV. La 2 aprilie 1657 stăpâna Țării Făgărașului, principesa văduvă Susana Lórántfi, a emis un decret prin care instituia o comisie de inspectori pentru vizitarea parohiilor românești, care cel puțin de două ori pe an trebuia să adune informații despre pregătirea preoților, felul cum își îndeplineau obligațiile, cultura religioasă a tinerilor, progresul poporului în cele sfinte, viața privată a preoților și a familiilor lor, cei neglijenți urmând a fi admonestați de două-trei ori și depuși, în cazul în care nu se îndreptau. Vezi textul documentului la Pokoly J., *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, VIII, Bp., 1910, p. 110-112, și la D. Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, II, Buc., 1976, p. 182-184. Una dintre vizitațiile care s-au făcut în baza acestei hotărâri a fost cea din februarie 1658. Pentru text vezi V. Literat, M. Járny, “Vizite” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, VII (1936-1938), p. 586-602 (în traducere românească), și D. Prodan, *op. cit.*, II, p. 191-201. Obiceiul vizitațiilor de acest tip este însă mai vechi în Țara Făgărașului, după cum o probează raportul alcătuit la 3 iunie 1647 de reprezentanții căpitanului general Ioan Kemény. Pentru text vezi D. Prodan, *op. cit.*, I, p. 831-841. Deși nu se mai cunosc alte statistici de acest gen, se poate presupune că numărul vizitațiilor nu s-a restrâns la cele deja menționate, mai ales că la 11 aprilie 1665 o altă stăpână a domeniului, principesa Ana Bornemissza, confirmând dependența preoților români de consistoriul reformat din Făgăraș, i-a (re)acordat acestuia din urmă “autoritatea deplină spre vizitarea popilor valahi”, D. Prodan, *op. cit.*, II, p. 306-307.

³³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 270-271; D. Prodan, *op. cit.*, II, p. 185.

³⁴ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 276; D. Prodan, *op. cit.*, II, p. 189.

³⁵ *Approbatæ Constitutiones*, partea I, titlul I, articolul III.

Noi măsuri de control asupra ortodoxiei românești au fost luate la 20 februarie 1669³⁶. Cele patru puncte care vor completa de acum programul reformativ alcătuit de superintendentul Geleji nu au izvorât din eventuale lipsuri, căci ele doar repetă și subliniază vechile cerințe de care realmente depindea succesul Reformei la români (înființarea de școli, redeschiderea tipografiei, generalizarea utilizării limbii române în cult și subordonarea strictă a instituțiilor ecleziastice românești față de Biserica maghiară), ci hotărârea de a le impune se înscrie în ordinea firească a evenimentelor care au marcat evoluția Bisericii românești în anii imediat anteriori. Astfel, la 24 mai 1667, "titorii" (epitropii) averii mitropoliei au fost însărcinați de principe să verifice veniturile Bisericii în vederea deschiderii unei școli și a reluării activității tipografiei³⁷. Lipsa fondurilor suficiente a fost probabil motivul principal al călătoriei pe care vlădica Sava Brancovici a întreprins-o în anul următor pentru a cere milostenie de la țarul Rusiei. La câteva zile după revenirea sa acasă, prin actul deja menționat din 20 februarie 1669, superintendentul și principele îi reaminteau destinația pe care urma să o ia agoniseala cu care s-a întors, sublinierea dependenței față de episcopul calvin fiind probabil menită să prevină eventualele consecințe antiprotestante ale contactului la un nivel atât de înalt cu Pravoslavia.

Augmentarea programului reformativ nu pare să fi fost însoțită și de aplicarea sa într-un ritm mai susținut decât cel anterior. Agoniseala adusă de vlădica a fost folosită doar pentru refacerea ansamblului mitropolitan, iar contribuția ierarhiei la îndreptarea "erorilor" cu care se confrunta Biserica românească era mult prea înceată în comparație cu așteptările noului superintendent. Pretențiile acestuia de a se implica personal în procesul de calvinizare au generat o nouă perioadă de exercitare maximă a presiunii prozelitiste asupra Bisericii românești, delimitată cronologic de actul emis la 14 iunie 1674³⁸ și de reversul său din 30 decembrie 1675³⁹, prin acesta din urmă restabilindu-se ritmul de reformare dorit de Biserica românească.

În ciuda așteptărilor, evenimentele dramatice care au marcat sfârșitul deceniului al optulea și primii ani ai deceniului următor s-au datorat prea puțin pretențiilor prozelitiste manifestate de autoritățile calvine, mobilurile lor principale fiind date, la 1679-1680, de neinspirata implicare politică a vlădicăi și de un conflict de interese care măcina viața internă a Bisericii românești, iar la 1682 de încălcarea privilegiului acesteia de a-și alege superiorul. Desigur, în ambele cazuri calvinismul poate fi considerat factorul din umbră care a contribuit atât la demiterea lui Sava Brancovici – a cărui preferință pentru dușmanii politici ai lui Apafi s-a putut baza pe eventuale promisiuni de stopare a prozelitismului,

³⁶ Vezi Anexa XIV.

³⁷ Szilágyi S., *op. cit.*, XIV, p. 267-268.

³⁸ Vezi Anexa XV.

³⁹ Răspunzând "jelaniei" înaintate de vlădica Sava Brancovici și de protopopii și preoții săi, care s-au plâns că "oarecarii cugetă a răsturna vechile lor privilegii, slujba dumnezeiască și obiceiurile Bisericii lor", principele Mihai Apafi interzicea "cu străjnicie tuturor, de orice stare și vrednicie, ca Bisericele răsăritene, Popii și Protopopii să nu se smulgă de cătră Scaunul Episcopilor răsăriteni de acum și de cei viitori", vezi Anexa XVI.

neînțelegerile sale cu protopopul vințean Ioan Zoba fiind și ele puse pe seama filocalvinismului celui din urmă –, cât și la aceea a vlădicăi grec loasaf – nerespectarea principiului electiv putând fi interpretată ca un pretext invocat în sprijinul unei lupte duse de fapt împotriva unui agent sigur al Ortodoxiei.

Calvinismul a constituit cu siguranță fondul pe care s-au desfășurat aceste evenimente. Sătul de persecuții, Sava Brancovici a putut spera, într-un moment de naivitate, că dispariția de pe scena politică a principelui Mihai Apafi va elibera Biserica românească de consecințele unei politici confesionale antiortodoxe, uitând că promotorii acestei politici erau și superintendentul și Dieta. Sprijinul pe care Biserica Reformată l-a dat împrăștiării sale a fost însă mai degrabă consecința solicitării prealabile a forurilor care, pe nesimțite, preluaseră controlul și conducerea Bisericii românești⁴⁰. Autoritatea de care s-a bucurat în cadrul lor protopopul Ioan Zoba este incontestabilă, iar antipatia acestuia față de vlădică este ușor de bănuț și de explicat. Lider al unui grup care dorea să vadă înființată școala și reluată activitatea tipografică – acționând deci în acord cu programul reformat – și care se dovedise capabil să pună în funcțiune în Biserica românească resorturi specifice atunci unei Biserici protestante, Ioan Zoba a putut fi privit de promotorii prozelitismului ca un colaborator credibil, el fiind, cu siguranță, un adevărat reformat. În această ipostază, protopopul din Vinț a contribuit activ la destituirea lui Sava Brancovici, reușind însă performanța de a lăsa impresia că totul a fost o problemă internă a Bisericii românești. Actul emis la București în 23 august 1680, prin care era confirmată sfințirea urmașului în scaunul bălgrădean, mitropolitul Iosif Budai, conține o interesantă suprapunere a realităților din Ardeal cu cele din spațiul extracarpatic: Sava Brancovici apare depus “de cel ce domnește acolo craiul Ardealului, împreună cu tot sfatul țării”, la fel ca în cazurile similare care se petreceau în Țara Românească și Moldova, deși Dieta nu a avut nici o contribuție la evenimentul din 1680, prezența brațului secular prin reprezentanții Tablei judiciare explicându-se prin specificul “ordinei de zi” a sinodului general și având rostul de a pune în aplicare sentința care urma să fie pronunțată. Dar adăugarea contribuției “protopopilor beserecii noastre carii sânt acolo” confirmă participarea deliberată a Bisericii românești la desfășurarea procesului, voința sa liber exprimată – “ca niște oameni slobozi” – de a se debarasa de un arhieru considerat nevrednic⁴¹. Diplomația mitropolitului ungrovlah, deosebit de abilă, constă în aceea că nu i-a inclus în lista celor care au contribuit la înlăturarea vlădicăi Sava și pe reprezentanții Bisericii Reformate maghiare. De altfel, ceea ce a stârnit protestul arhierilor ortodocși nu a fost nevinovăția lui Sava Brancovici sau statutul său de martir al ortodoxiei, ci modul necanonic în care a fost judecat, în cadrul unui tribunal în care rolul principal l-au jucat subalternii săi, câtă vreme acest drept îl avea numai patriarhul. În această răsturnare a valorilor trebuie căutată adevărata

⁴⁰ Este semnificativ faptul că, deși acuzatorul este însuși superintendentul – probabil în calitate sa de “superior” al vlădicului –, judecata s-a făcut în “săbora cel mare a păstorilor beseracilor celor românești din Ardeal”, sentința de destituire fiind dată cu votul unanim al celor 101 participanți (vezi textul la S. Micu, *op. cit.*, II, p. 245-248).

⁴¹ Vezi Anexa XVII, nota 155.

contribuție a Reformei protestante, fapt pe care contemporanii l-au înțeles perfect, și nu în antipatia superintendentului sau în aceea a colaboratorilor săi infiltrați în organismul Bisericii românești, contribuția acestora restrângându-se la rostul de mobiluri aleatorii, care ar fi rămas fără câștig de cauză în lipsa unui instrumentar instituționalizat și deci capabil să se autosesizeze și să intre în acțiune în toate cazurile în care erau reperate disfuncționalități.

La 1682 lucrurile au fost mult simplificate de atitudinea voit distructivă a noului arhiepiscop care, posibil fără să fi primit încă actul de confirmare din partea principelui, a demis un număr însemnat de protopopi, unii dintre ei membri ai "consistoriului", a refuzat să susțină activitatea tipografică românească emanată sub tutela calvinismului, fiind grec și neștiind românește a refuzat să folosească limba română în cult și, mai presus de orice, își însușise titlul vlădicesc fără să fi fost ales "den voea a tot săborul"⁴². La 12 iulie 1682 un nou sinod s-a constituit în tribunal, sentința de destituire fiind evitată prin propria renunțare a vlădicăi⁴³. Gestul său se pare că a lăsat perplexă adunarea, care s-a dovedit astfel incapabilă în a-și susține până la capăt drepturile și a alege un nou episcop, tergiversarea rezolvării definitive a problemei lăsând timp susținătorilor lui Ioasaf pentru câștigarea de noi adepți, întrunirea acestora în sinod în mai 1683 punând capăt funcționării "ilegale" a vlădicăi, (re)ales cu votul a peste 200 de clerici⁴⁴.

După evenimentele de la 1680 este surprinzătoare pasivitatea autorităților calvine, am putea spune chiar lipsa de interes a acestora pentru a exploata situația, deși le-au fost adresate cereri pentru susținerea "reformaților"⁴⁵. Rezerva lor se poate datora situației politice din acel moment: absența din țară a principelui și nevoia de stabilitate internă, stimulată de iminența pericolului otoman, îl vor fi obligat pe superintendent să-și tempereze pretențiile. La fel de mult a contribuit însă atitudinea Bisericii românești, alegerea lui Ioasaf în cadrul sinodului înlăturând practic principala și de altfel singura acuză care îl împiedicase să-și preia atribuțiile încă din aprilie 1682. Ortodoxia câștiga lupta cu armele Reformei: soborul mare își dovedea din nou forța, acționând pe cont propriu și refuzând să-și mai acomodeze deciziile după preferințele promotorilor prozelitismului, fără ca această victorie a sa să contribuie mai puțin la accentuarea fizionomiei distincte,

⁴² Conform mențiunii din *Zaonic*, capitolul "Despre alegerea vlădiciei". Pentru textul său vezi Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine romanesce. Pentru istoria beserecei romane mai alesu unite*, Blasiu, 1855, p. 257-263, și Ana Dumitran, "Câteva considerații pe marginea unui manuscris ardelean din secolul XVII: *Zaonicul Mitropoliei Bălgradului*", în *Annales Universitatis Apulensis, series Historica*, I (1997), p. 51-60 (ilustrație).

⁴³ Szilágyi S., *op. cit.*, XVII, p. 305.

⁴⁴ Șt. Meteș, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, I, ediția a II-a, Sibiu, 1935, p. 313.

⁴⁵ La 10 iulie 1682 oficialitățile din Sebeș îi cereau superintendentului Mihai Topheus, protonotarului Tablei judiciare, Petru Alvinczi, și prefectului bunurilor fiscale, Sigismund Pernesz, să-i sprijine pe preoții români în exercitarea vechii libertăți de a-și alege episcopul, Szilágyi S., *op. cit.*, XVII, p. 294-295. La o dată greu de precizat dacă este anterioară sau posterioară sinodului electoral din mai 1683, gruparea care îl refuza pe Ioasaf se adresa principelui cu rugămintea de a interveni pentru rezolvarea situației deoarece, deși renunțase la episcopie, vlădicul continua să-și exercite autoritatea, sfidând-o pe cea a soborului mare, *T.T.* (1878), p. 706-707.

“reformate” a Bisericii românești din Ardeal. Gestul său dovedește că “reforma românească” era deja desăvârșită.

Anii 1682-1683 s-au dovedit astfel a fi ani de cumpănă pentru ortodoxia transilvană. La capătul lor poziția celor doi parteneri era inversată, Biserica românească preluând inițiativa în cadrul dialogului său cu calvinismul. De acum și până la sfârșitul secolului al XVII-lea Biserica Reformată maghiară va juca mai degrabă un rol protector decât unul coercitiv, chiar dacă mitropolii vor fi nevoiți să subscrie în continuare programul de reformare. Criza de autoritate din 1697 și revenirea în 24 noiembrie 1698 la prima versiune a programului de calvinizare⁴⁶, aceea formată din cinci condiții “foarte slabe și puține”⁴⁷, sunt dovezi ale reculului prozelitismului calvin și nu probe incriminatorii care să justifice, doar prin ele însele, dorința Bisericii românești de a-și continua evoluția în uniune cu catolicismul.

Programul reformat și consecințele sale asupra fizionomiei Bisericii Ortodoxe din Transilvania

Ridicat la nivel de politică confesională, ca țel explicit exprimat de statul dornic să-și asigure o mai eficientă coeziune prin disciplină și aculturație, prozelitismul calvin a acționat în patru direcții: cea a discursului teologic, o alta a ritualului, una instituțională și una jurisdicțională. Modalitățile prin care s-a încercat impunerea noii confesiuni au constatat în alcătuirea de programe reformatoare, de acceptarea cărora a fost condiționată ocuparea funcțiilor în ierarhia ecleziastică românească, în editarea cărților necesare pentru aplicarea acestor programe, în emiterea unei legislații care să asigure o mai bună supraveghere a Bisericii românești.

1. Nivelul discursului teologic. Constatând că “nu se poate găsi [...] un asemenea candidat [la vlădicie], care să-și schimbe religia din temelie”, superintendentul Geleji Katona István îi împărtășea principelui Gheorghe Rákóczi I convingerea că “ar fi de ajuns pentru început, dacă am putea îndupleca obștea neluminată să părăsească superstițiile, iar dacă Domnul Dumnezeu îi va lumina mai bine, vom ajunge cu timpul la mai mult”⁴⁸. Câteva dintre acestea fuseseră deja enumerate în prima sa variantă a programului reformat, prezentată principelui la 22 septembrie 1640, viitorul vlădică urmând “să înduplece pe toți Românii din țară să părăsească serbarea Vinerilor” și “să interzică obiceiul de a-și alege femeie ca regina Rusaliilor și jocurile hoinărești să le oprească peste tot”⁴⁹. Acestor practici, ținând strict de religia populară, le-au fost adăugate și superstițiile asociate cu ceremonia înmormântării (obiceiul de “a se pune în sicrie bani de drum, mâncare sau alte lucruri [...] arderea de lumânări deasupra mormintelor, bocetele și convorbirea cu cei morți și comândarea”), cu depunerea unui jurământ (care trebuia

⁴⁶ Conform afirmației lui P. Bod, *Brevis Valachorum ... Historia*, p. 359.

⁴⁷ Conform aprecierii superintendentului Geleji, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 211.

⁴⁸ Scrisoarea către principe din 24 septembrie 1640, *ibidem*, p. 209-210.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 208.

făcut “numai în numele lui Dumnezeu, nu și al oamenilor sfinți și al altor animale create”), precum “și alte superstiții rămase de la papistași [...] de care nu s-au servit creștinii în timpul apostolilor” – în realitate credințe și practici specifice ritualului Bisericii răsăritene⁵⁰. În varianta finală a programului reformat, cea care a fost dată spre observare vlădică prin actul din 10 octombrie 1643⁵¹, precum și în diplomele de confirmare ale protopopilor⁵², doar ultimele au mai fost avute în vedere, dar această atitudine este integrabilă celei de-a doua direcții de acțiune a prozelitismului calvin, aceea a ritualului. Mulțimea superstițiilor și necesitatea înlăturării lor sunt invocate și în diploma de numire a lui Gheorghe de Putivlia emisă la Sibiu în 5 februarie 1660 de principele Acașiu Barcsai, prilej cu care programul reformat a fost probabil rearticulat, în lipsa “formularului standard” datând din 1643⁵³.

Locul credințelor deșarte trebuia luat de “adevărata învățătură creștină”, principalii răspunzători pentru inocularea ei devenind preoții, iar calea cea mai la îndemână predica. Mențiuni în acest sens există în toate variantele programului reformat cuprinse în diplomele de confirmare în funcțiile sacerdotale, indiferent de nivelul lor ierarhic. De asemenea, erau puse în circulație încă din secolul al XVI-lea două culegeri de predici, *Tâlcul Evangheliilor* (1567-1568), cu un conținut integral protestant, și *Evanghelie cu învățătură* (1580-1581) – a cărei versiune românească a fost epurată, sub impactul Reformei, de textele vădit antiprotestante conținute de originalul slavon după care s-a făcut traducerea. Aceasta din urmă, într-o variantă și mai restrânsă, a fost reeditată la 1641. Eliminarea din cuprinsul său a cazaniilor ce urmau să fie citite în sărbătorile dedicate sfinților, plasează noua ediție într-o poziție distinctă în comparație cu literatura similară tipărită spre sfârșitul secolului al XVII-lea, la 1641 fiind vorba de o intervenție externă manifestă aplicată asupra unei cărți de învățătură ortodoxă, fapt care dovedește abila diplomație atât a promotorilor prozelitismului cât și a partenerilor lor de dialog.

Pentru ca puritatea doctrinară să nu aibă de suferit, în primul său proiect reformat superintendentul Geleji a prevăzut ca viitorul vlădică “să tipărească catehismul tradus în românește și să dispună să-l învețe copiii și fetele în ore anume precizate”⁵⁴. În varianta finală se menționa că, între timp, catehismul fusese tipărit⁵⁵. La 1657, conform statutelor școlii românești înființate la Făgăraș de principesa Susana Lórántfi, acesta devenea manualul de bază după care avea să fie

⁵⁰ *Ibidem*, p. 207-208.

⁵¹ Vezi Anexa II.

⁵² Vezi Anexele III-VI.

⁵³ Vezi Anexa XI.

⁵⁴ Proiectul din 22 septembrie 1640, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 207.

⁵⁵ Sunt cunoscute trei ediții ale catehismului calvin, tipărite la Alba Iulia în 1642. Pentru datarea corectă vezi Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Sibiu, 1998, p. 32; 1648 și 1656. Doar prima și a treia au însă legătură cu subiectul în discuție, fiind explicit destinate reformării Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Catehismul de la 1648, după cum probează folosirea grafiei latine, a fost tipărit pentru uzul unor comunități românești deja reformate.

realizată instrucția⁵⁶. În lipsa unui învățământ sistematic, generalizarea însușirii sale și acceptarea sa conștientizată, ca oglindă a credinței calvine, rămăneau la stadiul de deziderat, chiar dacă utilizarea lui a stat permanent în atenția autorităților, fiind reamintită în toate diplomele de confirmare în ierarhia ecleziastică.

Totuși, în contextul timpului, pe drept cuvânt aculturația a fost privită ca cea mai sigură cale spre receptarea inovațiilor spirituale. Acest fapt este valabil fie și numai pentru că răspândirea Cuvântului divin în limba poporului era dependentă de traducerea literaturii specifice, sarcină extrem de dificilă ce presupunea cunoașterea limbilor sacre și o bună stăpânire a condeiului, doar prin intermediul acestor calități putându-se obține atât o traducere fidelă din punctul de vedere al conținutului textului, cât și una inteligibilă, accesibilă auditoriului. Superintendentul Geleji Katona István, traducător și autor de texte religioase, a apreciat corect importanța și necesitatea școlii atunci când a stabilit, ca prim deziderat al proiectului de reformare a Bisericii românești datat 22 septembrie 1640, să fie înființată “o școală bună românească, în care [vlădica] să țină doi sau trei învățători pricepuți, care știu bine latinește, grecește și românește, care să învețe pe copiii și tinerii români atât limba latină cât și religia creștină”⁵⁷. Proiectul a fost însă prea ambițios pentru posibilitățile intelectuale din acel moment ale neamului românesc din Ardeal. Cert este că programul reformativ definitiv, cel impus începând cu anul 1643, nu mai cuprinde nici o mențiune privitoare la instituționalizarea învățământului, o prevedere în acest sens fiind introdusă abia la 20 februarie 1669, cu prilejul augmentării sale de către superintendentul Kovácsnai Péter⁵⁸. Peste un deceniu și jumătate lucrurile se aflau încă la nivel declarativ⁵⁹, după cum rezultă dintr-o scrisoare adresată principelui Mihai Apafi, în care clericii români îl asigurau că “și școală vrem să întemeiem, după puterea noastră toți ne străduim”⁶⁰. Aceasta nu înseamnă că școala a lipsit cu desăvârșire din peisajul românesc transilvănean, ci doar că acea școală sau acel gen de școală preconizat de capii Bisericii maghiare nu a putut lua ființă, interesul autorităților pentru constituirea unui învățământ academic românesc fiind probabil direct proporțional cu interesul românilor pentru calvinism.

Atitudinea Bisericii Ortodoxe ardelene față de acest bine articulat program reformativ a fost la început una de compromis combinat cu rezistența pasivă.

⁵⁶ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 271.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 206.

⁵⁸ Vezi Anexa XIV.

⁵⁹ Prevederea referitoare la instrucție a unuia dintre sinoadele Bisericii românești desfășurate la 1675: “Iară pîntru să să mai întărească și pruncii nefiind în șculă, unde să învețe, tot creștinul să-și ducă pruncii la beserică, și popa, după ce va isprăvi slujba beserecei, să facă știre, cum să să strângă pruncii în beserică, să-i învețe, cum este scris mai sus”, în măsura în care a avut aplicabilitate practică, se referea doar la însușirea rugăciunilor fundamentale (articolul anterior prevedea lipsirea de asistență sacerdotală a celor care nu vor învăța Tatăl nostru, Crezul și Decalogul). Pentru prevederile sinodului vezi P. Maior, *Istoria Bisericii Românilor*, ed. I. Chindriș, Buc., 1995, p. 255-256, și T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 148-150.

⁶⁰ T.T. (1878), p. 707.

Poziția sa șubredă în sistemul confesional al Principatului a obligat-o la foarte multă diplomație, dar nu a împiedicat-o să beneficieze de sprijinul oferit din exterior, Bisericele Moldovei și Țării Românești conlucrând la conturarea unei literaturi care, prin spiritul său polemic, putea deveni o armă eficientă în lupta pentru păstrarea vechiului crez. Titlurile ce pot fi luate în considerare ca făcând parte dintr-un program cu o finalitate antiprotetantă bine precizată și care trebuiau să aibă ecou în Transilvania sunt *Cartea românească de învățătură și Răspunsul împotriva catehismului calvinesc* semnate de mitropolitul moldovean Varlaam, *Șapte Taine* (Iași, 1644), *Evangheliile învățătoare* de la Govora (1642) și Dealu (1644), iar spre sfârșitul secolului *Întâmpinarea la principiile catolice și la chestiunile lui Chiril Lucaris*, semnată de Meletie Sirigul și tipărită la București în 1690 împreună cu *Manualul în contra rătăcirii calvine* al patriarhului Dositei de Ierusalim, precum și *Pravoslavnica Mărturisire* a mitropolitului kievian Petru Movilă, tipărită la Buzău în 1691. Cele două lucrări polemice reunite în volumul publicat la București în 1690, fiind în limba greacă, au fost inaccesibile ardelenilor. Ele rămân totuși importante din perspectiva acestora pentru mărturisirea pe care patriarhul Dositei de Ierusalim o face în cea de-a doua prefată, unde afirmă că “la anul mântuirii 1680 în Vlachobogdania ne-au rugat pe noi Ortodoxii din Ardeal, ca să le dăm oare-care scrieri, ca să poată răspunde Calvinilor, cari îi supărau peste măsură”⁶¹.

Cele mai importante dintre cărțile de învățătură enumerate sunt *Cazania* lui Varlaam, din care au fost depistate în Transilvania în jur de 350 de exemplare tipărite și peste 50 de copii manuscrise datând din secolul XVII⁶², și *Răspunsul* aceluiași înalt ierarh moldovean, adresat celor pe care îi considera “iubiți creștini și cu noi de un neam Rumâni, pretutindiră ce să află în părțile Ardealului”. Așa cum *Catehismul* calvinesc din 1642 a generat acest *Răspuns*, tot așa opera polemică a mitropolitului Moldovei a contribuit la apariția celei de-a doua ediții a *Catehismului*, tipărită la 1656, fapt care pune în lumină impactul răsunător al textului varlaamian, dovedind că acesta din urmă și-a atins scopul. Cât privește *Cazania*, se impune subliniat un detaliu, semnificativ pentru contextul epocii: exemplarul manuscris copiat de Popa Ursu din Cotiglet la 1679-1680 conține, față de originalul tipărit, un scurt adaos marcat aici printr-un artificiu tehnic: “Pentru-ace în toată vremea iaste bun și de trebă postul [...], iară mai vărtos într-aceste dzile a postului celui mare pentru să ne gătăm și să ne curățim cătră svânta cumenecătură și cătră szua învierii a Domnului nostru Isus Hristos [...]. Cum și nevoesc și fac toți credincioșii lui Hristos în toată lumé, numai sănguri calvinii și liutranii, *adecă ungurii* (subliniat de mine, A. D.), ereticii diîn vremea décmu, legătura lucrurilor celor bune nu o vor [...]”⁶³.

⁶¹ I. Bianu – N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, Buc., 1903, p. 310.

⁶² F. Dudaș, *op. cit.*, p. 37.

⁶³ Text reproduș după Varlaam Mitropolitul Moldovei, *Cazania*, 1643, Buc., 1943, f. 32^v-33^r; manuscrisul citat după F. Dudaș, *op. cit.*, p. 46. Alte exemple ilustrative sunt: cele două însemnări de pe exemplarul de la Comăna de Jos al aceleiași *Cazanii*, achiziționat în 1656 la prețul de 5,50 florini reprezentând contribuția a șase săteni, V. Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*,

A existat chiar și o firavă polemică între înseși granițele Transilvaniei. Paralel cu elaborarea de către superintendentul Geleji Katona István a programului de reformare a Bisericii românești și cu tipărirea primei ediții a *Catehismului* calvin un ierarh român alcătuia *Spunerea legiei creștinești cu răspuns*⁶⁴, păstrată fragmentar într-un sbornic copiat de Mihai Românul în primii ani ai deceniului cinci al secolului XVII⁶⁵. Adresată poporului “drept credincios”, scrierea se prezintă sub forma unui catehism, textul fiind organizat în formă de dialog între “Hristiaan” și “Liuter”. Utilizarea acestui din urmă termen cu sensul generic de “protestant” poate fi luată ca argument în încercarea de depistare a autorului în persoana mitropolitului Ilie Iorest⁶⁶, recomandat țarului de arhieriei Moldovei ca martir împreună cu “o mulțime de preoți creștini nu pentru altă vină decât pentru credința creștină”, “popa cel mare al craiului, anume Gheorghe Ciulai, care se află în eresul luteran, în care sunt și craiul și toți ungurii [...] voind să-i convertească la luteranism”⁶⁷. Rămâne totuși ciudată utilizarea cu un asemenea sens a termenului în epocă, mai ales că autorul *Spunerii* îi cunoștea și pe “sâmbotași” și trebuie să fi avut cunoștință și de specificul confesional al sașilor. Oricum, textul are o importanță covârșitoare pentru istoria relațiilor interecleziale româno-maghiare, iar dacă autorul său este însuși mitropolitul Iorest, prin protestul adresat principelui că “nu ne lăsaț să ținem cum am apucat dintîiu de la sfinții apostoli” el plasează desfășurarea dialogului între ortodoxia românească și calvinismul maghiar la cel mai înalt nivel ierarhic, realizând astfel un echilibru între pretențiile prozelitismului și poziția defensivă a celor pe care îi viza.

ed. N. Sabău, Cluj-Napoca, 1996, p. 133, însemnări care certifică însă că “Această sfință carte o a cumpărat sîntei besereci craiul Io Apafi Mihail i G(o)sp(o)djea ego Ana Boromisa să le fie pomeană din fii în fii [...]”, F. Dudaș, *op. cit.*, p. 132; însemnarea scrisă la 1651 de vîldica Maramureșului, Mihail Molodeț – om de încredere al superintendentului Geleji –, despre achiziționarea aceleiași *Cazanii* pentru biserica din Vișeu de Mijloc, *ibidem*, p. 81); însemnarea din 1646 scrisă de mitropolitul Simion Ștefan menționând achiziționarea *Evangheliei învățătoare* (Dealul, 1644) de către “jupînul Ștefan den Bălgrad [...] pentru] beserica ounde iaste hramul Sta Troiță cea den jos să fie de slujba svintei beserecii și drept spasenia lui și drept pomană [...] pentru rudele răposate] în zilele Mitropolitului Ștefan și protopop Neacșul ot Bălgrad [...]”, Eva Mărza – Doina Dregheciu, *Cartea românească veche în județul Alba. Secolele XVI-XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 33; același protopop Neacșu care la 7 iulie 1647 va cere diplomă de confirmare în funcție de la principe, acceptând astfel și programul reformat (vezi Anexa IV), ceea ce nu a însemnat însă și repudierea donației menționate: copierea la 1658 a *Vieții sfinților* de către Mihai Românul din Topa de Sus, deși programul reformat se pronunța împotriva cultului acestora și, nu în ultimul rând, *Cazania* copiată la 1682 de Popa Pătru din Tinăud, sat aflat pe domeniul fostului domn muntean Constantin Șerban, unde acesta clădise o biserică de piatră la 1658-1659, manuscris în cuprinsul căruia ne întâmpină titlul: “Despre Unguri că hulesc trupul D(o)mnului, Sf(ă)nta cuminicătură [...]”, G. Giuglea, *Cazania protopopului Popa Pătru din Tinăud (Bihor). Manuscris, în Dacoromania*, an I, 1920-1921, p. 357.

⁶⁴ Pentru analiza textului său vezi Al. Mareș, *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Limba Română*, XX (1971) nr. 6, p. 589-604.

⁶⁵ F. Dudaș, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, p. 33.

⁶⁶ Cf. Al. Mareș, *op. cit.*, p. 600.

⁶⁷ Act datat Suceava, 2 iunie 1645, la S. Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, seria a II-a*, XXXIV (1911-1912), p. 1170; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 230.

La același nivel al discursului teologic trebuie să așezăm și atitudinea față de căsătorie. Redusă la limita sacralității de teologia protestantă, această Taină a Bisericii pravoslavnice și în special reversul său, divorțul, au stat în atenția autorităților ardelene pe parcursul întregului secol XVII, atât a celor ecleziastice⁶⁸ cât și a celor politice⁶⁹. Motivația interesului lor trebuie căutată în carențele reale pe care lumea românească le avea în acest domeniu, determinate pe de o parte de obiceiul răpirii mireselor, lejeritatea moravurilor, brutalitatea vieții casnice și endogamie – toate surse generatoare de căsătorii necanonice –, iar pe de altă parte de statutul precar al ortodoxiei în Transilvania, acesta fiind responsabil de incapacitatea ierarhiei ecleziastice românești de a-și exercita eficient jurisdicția asupra enoriașilor, litigiile lor matrimoniale intrând astfel în competența clerului inferior și a forurilor laice. Aspectul care trebuie subliniat aici se referă la modalitatea de percepție a căsătoriei, mai exact la faptul dacă aceasta a mai fost receptată ca Taină în lumea românească, sau influența calvină a desacralizat-o, cum se declara în rapoartele misionarilor catolici contemporani, care oricum priveau lucrurile din perspectiva propriului drept matrimonial⁷⁰. Ușurința cu care era acordat divorțul în lumea românească, nu numai în cea transilvană ci și dincolo de Carpați⁷¹, lasă să se înțeleagă mai degrabă că prozelitismul calvin a încercat o restrângere a lui și o întărire a instituției căsătoriei decât acea liberalizare invocată de iezuiți prin prisma rigidității tridentine.

Nivelul discursului teologic a ținut deci, în primul rând, spre o reală evanghelizare, în cadrul căreia înlăturarea superstițiilor și învățarea preceptelor fundamentale ale credinței creștine au ocupat un loc central. Mijloacele de acțiune preconizate au fost școala, catehismul și predica. A existat însă o mare discrepanță

⁶⁸ Programul reformativ s-a concentrat asupra a două aspecte referitoare la căsătorie: modul de încheiere a ei (fiind vizate, pe lângă disciplinarea și asumarea responsabilității a consecințelor întemeierii unei noi familii, atât respectarea gradelor de rudenie cât și ceremonia propriu-zisă, care trebuia epurată de gesturile cu valoare simbolică, apreciate ca superstiții) și divorțul (a cărui acordare tinde să fie limitată la vina de adulter și părăsirea îndelungată a domiciliului conjugal).

⁶⁹ Dieta întrunită la Alba Iulia în 11 martie 1646, prin articolul 4, lua măsuri împotriva oficialilor care acordau divorțul pentru bani, mai ales între români, Szilágyi S., *op. cit.*, X, p. 439. Prin articolul 13 al Dietei întrunită tot la Alba Iulia în 12 februarie 1651 se prevedea pedeapsa cu moartea pentru protopopii români care comiteau ilegalități cu despărțirile, *ibidem*, XI, p. 127. Alte prevederi dietale din 1639 și 1640 au servit la alcătuirea articolului 4, titlul 8 din partea I a *Constituțiilor Aprobate*, prin care erau vizati atât preoții valahi care încheiau și desfășeau căsătorii în mod ilegal, cât și protopopii, dacă nu se dovedeau destul de vigilenți să împiedice astfel de abuzuri. *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, ed. L. Marcu, Cluj-Napoca, 1997, p. 59.

⁷⁰ Pentru exemplificări vezi rapoartele misionarilor Antonio Possevino, în *Călători străini despre Țările Române*, II, Buc., 1970, p. 566; Szini István, *Erdélyi és Hódoltság Jezsuita Missziók*, I/2, 1617-1625, ed. Balázs M., Fricsy Á., Lukács L., Monok I., Szeged, 1990, p. 439; Francesco Leone de Modica în A. Veress, *op. cit.*, X, p. 32; Modesto a Roma în *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)*, ed. I. Gy. Tóth, Roma – Bp., 1994, p. 282, 322, 334; Damokos Kázmér în *ibidem*, p. 298-304, 385-388, 391-392; Andreas Freyberger, *Relatare istorică despre unirea Bisericii românești cu Biserica Romei făcută în anul 1701 și despre cele ce au urmat în problema unirii până în noiembrie 1702*, ed. I. Chindriș, Cluj-Napoca, 1996, p. 39.

⁷¹ Pentru exemplificări vezi însemnările lui Anton Verancsics în *Călători străini ...*, I, p. 419; Johann Sommer, *ibidem*, II, p. 260-261; Alessandro Guagnini, *ibidem*, II, p. 300; Paolo Bonici, *ibidem*, V, p. 24; Niccolò Barsi, *ibidem*, V, p. 79.

între intenții și posibilitățile de aplicare a lor. Condiția social-economică a celei mai mari părți a românilor s-a dovedit a fi o serioasă piedică în calea accesului la învățătură, aceasta reprezentând și una dintre cauzele care au împiedicat Biserica românească să-și întrețină fie și o firavă rețea de școli. Utilizarea catehismului calvin și răspândirea cu ajutorul predicilor a învățăturilor protestante nu aveau cum să aducă Reformei victoria asupra sufletelor românilor câtă vreme nu s-a făcut nimic împotriva utilizării cărților de învățătură ortodoxă, a căror prezență cantitativă în Transilvania foarte probabil că a fost, luată în integralitatea sa (omiletică, literatură polemică și cu aplicabilitate juridică), mai mare decât cea a literaturii de sorginte protestantă. Așa cum apelul la practicile precreștine, unele chiar anticreștine, nu i-a împiedicat pe români să se declare creștini, tot așa însușirea unor frânturi din dogma calvină nu i-a împiedicat să se considere în continuare ca parte a Bisericii Răsăritului, în comuniune cu care îi așeza fiecare slujire a liturghiei bizantine.

2. Nivelul ritualului. Schimbările care urmau să se producă la acest nivel au cunoscut o evoluție cantitativă în sens descrescător. În proiectul datat 22 septembrie 1640 superintendentul Geleji Katona István a prevăzut obligativitatea pentru viitorul vlădică “să le poruncească [preoților] de a săvârși orice slujbă dumnezeiască înaintea obștei țărănești în limba lor, adică românește” (punctul 3), să le pună la dispoziție în traducere românească slujbele de dimineață și de seară și litiile (punctele 5-6), “să boteze după forma simplă rânduită de Christos [...] numai cu apă curată în numele Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh” (punctul 11), “să părăsească missa, tămâierea, clopoțelul și alte superstiții rămase de la papistași” (punctul 12), “să dispună a se înmormânta morții în mod simplu creștinesc, cu cântări și cu predică, fără lumânări, tămâieri și fără alte ceremonii superstițioase” (punctul 15), iar “la cununarea însurăților să se desființeze obiceiul de a linge miere”⁷². Țintind deci, inițial, la adoptarea întregului ansamblu de rituri așa cum era el practicat în Biserica Reformată maghiară, varianta finală a programului reformator a cuprins, pe lângă utilizarea românei ca limbă liturgică, doar vagi reglementări privind ritualul de la botez, cununie și înmormântare⁷³, în versiunea sa prescurtată, cea care a fost destinată rangurilor inferioare din ierarhia ecleziastică românească, menționându-se numai necesitatea părăsirii mulțimii de superstiții obișnuite la botez și la cununii⁷⁴. Pentru a clarifica lucrurile și a oferi posibilitatea aplicării practice a schimbărilor a fost tipărită, ca anexă la cea de-a doua ediție a *Catehismului* calvin, o *Agenda* cuprinzând versiunile în limba română ale slujbelor

⁷² I. Lupaș, *op. cit.*, p. 207-208.

⁷³ Punctele 3 (utilizarea apei simple la botez), 7 (înlăturarea superstițiilor de la ceremoniile funerare, care urmau să se desfășoare “după obiceiul creștinilor” – recte calvinilor – cu predici și cântări sfinte) și 8 (cununia să se facă prin jurământ). În varianta specială impusă de principele Acațiu Barcsai vlădică Gheorghe de Putivlia intervențiile asupra ritualului se restrâng la recomandarea utilizării “sacram scilicet coenam Domini puro pane et vino, baptismum aqua pura”, toate celelalte superstiții fiind prohibite (punctul 2). Vezi Anexa XI.

⁷⁴ Vezi Anexele III-VI.

calvine pentru botez, euharistie și căsătorie⁷⁵. Întârzierea cu care a fost pusă aceasta în circulație, în comparație cu momentul redactării programului calvinizant, a sporit confuzia determinată de lipsa de precizie a prevederilor celui din urmă. În măsura în care în perioada de mai bine de un deceniu care le separă a fost urmărită îndeaproape aplicarea recomandării privind introducerea limbii române în cult, traducerea textelor rituale ortodoxe a devenit inevitabilă, ea fiind, facilitată întrucâtva de punerea în circulație încă din secolul al XVI-lea a Liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur⁷⁶, precum și de efortul de traducere a *Noului Testament* și *Psaltirii* care tocmai în acești ani au văzut lumina tiparului la Alba Iulia. Un neîndoielnic aport a avut și *Molitvenicul* calvin tipărit de Coresi în 1566-1567, ale cărui slujbe au fost uneori augmentate prin adăugarea unor părți traduse din textele rituale similare cuprinse în molitvenicul ortodox⁷⁷, până la realizarea traducerilor integrale după acesta din urmă. Punerea deci în circulație, fie și parțial, a slujbelor ortodoxe a redus la minimum impactul *Agendei* calvine de la 1656, singura prevedere cu referire la ritual din programul reformat care a mai rămas valabilă după această dată constituind-o obligativitatea utilizării limbii române ca limbă de cult, fapt care a stimulat procesul de traducere, contribuind la extinderea lui și la un tot mai accelerat recul al slavonei.

Fenomenul de transpunere în limba română a ritualului ortodox în integralitatea sa a fost specific întregului spațiu transilvan⁷⁸, uniformizarea și coordonarea traducerilor în vederea elaborării unor versiuni oficiale fiind opera celebrului protopop vințean Ioan Zoba⁷⁹. Tot el a fost și cel care a consacrat predică

⁷⁵ "Cinul și învățătură pre scurt de Sfintele Taine cu care trăiesc creștinii în beserici, să se știe cum vor trăi cu iale bine, după scriptură Sfântă, numai despre Botez, despre Cina Domnului și despre Sfântă Căsătorie și despre despărțeniile cu oacă direaptă și de alte lucrure carele-s de lipsă creștinilor", [Alba Iulia, 1656].

⁷⁶ Tipărită la Brașov în 1570, sub auspiciile Episcopatului românesc reformat condus atunci de superintendentul Pavel Tordași.

⁷⁷ Un exemplu este prelucrarea în sens ortodox a slujbei cununiei, păstrată fragmentar în miscelaneul copiat în jurul anului 1647 de popa Mihai Românul, cel care a copiat și *Spunerea legiei creștinești cu răspuns*, vezi I. Turcu, *Popa Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea. Fragmentul său din slujba cununiei, păstrat în miscelaneul din Ighiel*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XCI (1973) nr. 11-12, p. 1268-1289.

⁷⁸ Un *Ceaslov* românesc era copiat între 1650-1670 la Șcheii Brașovului, F. Dudaș, *Memoria...*, p. 135, un altul era tradus la 1669 de popa Florea din Cristelec, I. Oros, *Preoți și dieci copisti din Sălaj în secolele XVII-XIX*, în *Acta Musei Porolissensis*, XVII (1993), p. 367. Sunt cunoscute mai multe versiuni manuscrise ale molitvenicului, anterioare ediției bălgrădene din 1689. La această dată exista cel puțin o versiune românească manuscrisă a strastnicului, N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 111, care nu a mai apucat să vadă lumina tiparului în secolul al XVII-lea. Tot inedită a rămas și versiunea liturghierului pe care a pregătit-o pentru tipar Ioan Zoba (conform propriei sale mărturisiri din prefața *Molitvenicului* de la 1689) și într-o situație similară se pare că s-a aflat și mineiul, un exemplar manuscris al său copiat de Popa Ioan din Șoroștin în ultimii ani ai secolului XVII sau în primii ani ai secolului următor probând, prin cursivitatea traducerii, o difuzare a sa cu mult anterioară (biblioteca Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, cota CRV 529).

⁷⁹ Lui i se datorează revizuirea, traducerea măcar parțială și editarea *Ceasloveșului*, Bălgrad, 1685 (ediția a II-a Sibiu, 1696), a *Rânduiei diaconștelor*, Bălgrad, 1687 și a *Molitvenicului*, Bălgrad, 1689.

funeră ca parte intrinsecă a ceremonialului de înmormântare la românii din Ardeal⁸⁰, utilizarea acesteia, precum și a psalmilor compuși cu același scop fiind până la urmă singura reală influență a calvinismului asupra ritualului practicat de Biserica românească⁸¹.

3. Nivelul instituțional. Reglementările inspirate de Reformă s-au grefat pe o structură ierarhică a cărei funcționare după normele canonice stabilite de sinoadele ecumenice fusese deja destul de mult alterată de statutul precar pe care l-a avut ortodoxia transilvană în secolele anterioare. Coabitarea cu un catolicism intransigent, între limitele unei legislații defavorizante dacă nu chiar ostile, a condus la receptarea unor influențe dinspre modelul de organizare al Bisericii occidentale, manifestate în special asupra instituției administrative care făcea legătura între episcopat și masa credincioșilor. Deținătorul său, denumit arhidiacon în documentele latine și protopop în mediul românesc, a cumulat în timp atribuții specifice atât arhidiaconatului latin cât și protopopiatului bizantin, ceea ce a rezultat la nivel instituțional fiind un hibrid a cărui utilitate și eficiență în contextul timpului i-a asigurat o carieră deosebit de spectaculoasă.

Avansul Reformei asupra modului de funcționare a Bisericii românești ortodoxe din Transilvania poate fi segmentat în două etape. Cea dintâi, integrabilă cronologic între 1579 și deceniul trei al secolului XVII, în care protagonistă a fost Dieta, a lăsat practic lucrurile în evoluția lor firească, elementele care au acționat în sens reformator fiind reprezentate doar de privilegiul acordat clerului român de a-și alege episcopul, de existența ca posibil model de urmat a Bisericii Reformate maghiare și, eventual, de propria dorință a românilor de a adera la schimbare. Precipitarea evenimentelor începe odată cu alcătuirea primei variante a programului reformator, superintendenția calvină conlucrând fructuos cu brațul secular pentru impunerea unor cât mai radicale transformări. Natura diversă a acestora (rituală, dogmatică, comportamentală) a făcut inevitabilă dacă nu o reorganizare la nivel instituțional, cel puțin o disciplinare și conturare cât mai precisă a atribuțiilor diverselor trepte ierarhice. Presiunea calvinizatoare exercitată asupra lor a fost diferită, în funcție de poziția pe care o ocupau pe scara ierarhică, interesul manifestat fiind direct proporțional cu importanța și gradul de extindere jurisdicțională al acestora.

Cel mai vizat a fost *episcopatul*, doar prin intermediul său putând fi aplicat coerent programul reformator, profesiunea de credință a ierarhului suprem fiind interpretată în ultimă instanță ca definitorie pentru apartenența confesională a întregii mase umane asupra căreia își exercita jurisdicția. Modalitățile prin care s-a

⁸⁰ Prin colecția sa de predici intitulată *Sicriul de aur*, tipărită la Sebeș în 1683, și prin *Cazaniile la oameni morți* cu care a completat ediția *Molitvenicului* din 1689.

⁸¹ S-a păstrat un număr impresionant de predici manuscrise datând din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, practica orăției funebre devenind o modă care a depășit granițele Transilvaniei (cel puțin prin predica rostită de Popa Toader din Feldru la înmormântarea binefăcătoarei sale moldovence, Sofronia Ciogolea), iar rostirea sau cântarea *joltarilor/jeltarelor* a rămas până astăzi o parte componentă a ceremonialului funerar la românii ardeleni.

încercat pe de o parte calvinizarea Bisericii, pe de alta aducerea acestei instituții la o fizionomie cât mai conformă cu preceptele Reformei protestante au constatat în subordonarea sa “ab orthodoxo Hungaricalium ecclesiarum Superintendente”⁸², această poziție transformând-o *de jure* într-un vicariat pentru români al Bisericii Reformate maghiare, precum și în restrângerea temporară a jurisdicției asupra acelorora dintre părțile componente care acceptau să fie mai îndeaproape controlate de superintendentul maghiar. Acest proces a cunoscut două faze: mai întâi a fost extinsă jurisdicția episcopatului bălgrădean asupra întregului spațiu controlat politic de principii ardeleni, atitudine care a condus la dispariția temporară a ierarhiilor paralele, fapt care a împiedicat funcționarea canonică a instituției sinodale, dar a contribuit semnificativ la conturarea conceptului de mitropolie a Transilvaniei; în cea de-a doua fază această uriașă jurisdicție a fost tot temporar fragmentată, în măsura în care au existat candidați la statutul episcopal dispuși la o colaborare mai strânsă cu calvinismul (Mihail Molodeț, Popa Savul, Daniil Panonianul), sau au fost extrase de sub jurisdicția vlădicăi bălgrădean și supuse superintendentului maghiar o serie de comunități sau protopopiate, control care s-a exercitat și el de asemenea temporar.

Reformarea episcopatului s-a concentrat asupra subordonării sale față de sinodul format din preoți și protopopi, această instituție deținând dreptul de a-i alege⁸³, supraveghea și chiar destitui pe arhieri⁸⁴. Modelul urmat îndeaproape a fost cel al Bisericii maghiare, pentru care însuși superintendentul Geleji Katona

⁸² Primul vlădică ardelen care a fost subordonat episcopului maghiar a fost Ghenadie Bradi, pe care fie principele Gabriel Bethlen, fie urmașul său Gheorghe Rákóczi I l-a așezat sub supravegherea superintendentului Keszeyi Dajka János, respectiv a lui Geleji Katona István. Primul document cunoscut referitor la această obligație datează din 9 aprilie 1638; pentru versiunea sa în limba latină vezi I. Lupaș, *op. cit.*, p. 194-198, iar pentru versiunea în limba română S. Micu, *op. cit.*, p. 231-232. Variantele ulterioare ale programului reformator au prevăzut toate obligația înțăstătorului Bisericii românești “să asculte de episcopul ortodox maghiar, să se informeze de la el și afară de acestea, dacă ar fi dojenit pentru vreun lucru necuviincios sau pentru săvârșirea vreunui abuz, să se supună”, punctul 24 al proiectului din 22 septembrie 1640, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 209; în același sens a fost redactat punctul 15, detaliat din 1669 în punctul 19 al programului reformator impus tuturor vlădicilor până la Atanasie Anghel; pentru Gheorghe de Putivlia un conținut identic aveau punctele 9 și 13 – vezi Anexe II, XI și XIV.

⁸³ Articolul 7 al Dietei întrunite la Turda între 21-24 octombrie 1579 permitea preoților valahi “să aleagă liber dintre ei pe acela pe care-l voiesc ca episcop, întrucât episcopul anterior a murit, iar pe cel ales să îl confirme și măria ta”, Szilágyi S., *op. cit.*, III, p. 144. Această prevedere a fost inclusă în constituțiile statului, noua sa formă de redactare luând însă în considerare evenimentele petrecute între timp și lăsând astfel loc pentru eventuale intervenții în spirit calvinizant. Confirmarea candidatului urma să fie făcută numai “dacă principii îl socotesc a fi demn” și “potrivit condițiilor și modurilor atât al fidelității față de principe cât și a binelui țării și pentru alte cauze necesare”, partea I, titlul 8, articolul I; text similar în *Compilatae Constitutiones*, partea I, titlul I, articolele 9-10. Această prevedere constituțională a ajuns să fie receptată în mediul românesc ca un important privilegiu, abaterile de la el fiind prompt semnalate, și chiar dacă solicitările clerului românesc nu au primit întotdeauna rezolvare favorabilă, atitudinea sa defensivă își păstrează importanța, ea constituind în fapt singura formă de promovare a unui interes în primă instanță românească.

⁸⁴ Sunt cunoscute documentar cazurile vlădicilor Ilie Iorest, Gheorghe de Putivlia, Sava Brancovici și al grecului Ioasaf.

István a codificat măsuri similare privind funcționarea sa la nivel episcopal⁸⁵. Sfințirea de către mitropolitul Ungrovlahiei și corectivul care s-a adus uneori prin procedarea la o realegere, canonică, a arhiereului bălgrădean nu au putut împiedica pasul următor spre Reformă și anume refuzul subordonării față de Patriarhia constantinopolitană și așezarea principelui (calvin) în calitate de patron suprem al Bisericii românești, după același model al Bisericii Reformate maghiare. Astfel, la 1682, cu prilejul procesului de destituire a vlădicăi Ioasaf, preotul Nicolae Pop din Sebeș depunea mărturie că, la protestul episcopului grec în legătură cu modul în care a fost judecat și depus Sava Brancovici, asupra căruia își putea exercita dreptul de jurisdicție doar patriarhul, protopopul Ioan Zoba din Vințu de Jos ar fi răspuns: “patriarhul nu are a face nimic cu noi, asta e treaba principelui sub a cărui putere stăm, și darea nu o plătim patriarhului, ci împreună cu toată țara o plătim principelui și puternicului împărat turcesc”⁸⁶. Disocierea între jurisdicția spirituală a patriarhiei ecumenice și statutul de supuși fideli față de un principe eretic și altul păgân nu este un nonsens, ci ea ilustrează conștientizarea poziției fragile pe care o ocupa Biserica românească transilvană, aflată la discreția unor forțe care puteau deveni în orice moment ostile. Privind lucrurile strict din perspectiva elementelor pe care le pune în discuție procesul mitropolitului Ioasaf (demiterea preoților recăsătoriti, lipsa de interes pentru utilizarea limbii române în cult și tipărirea de cărți calvine, precum și contestarea unui for judiciar constituit în afara normelor prevăzute de canoanele sinoadelor ecumenice), înlăturarea sa își găsește explicația în poziția dogmatică intransigentă a vlădicăi, care a refuzat orice compromis cu calvinismul. Analizând însă atitudinea celor care îl aduc în fața tribunalului pentru că și-a obținut vlădicia cu bani și nu știa românește, din perspectiva următoarelor două decenii de istorie a Bisericii transilvănene în care, prin literatura publicată, a fost întărită comuniunea cu ortodoxia și rămânerea în cadrele acesteia a fost explicit afirmată cu prilejul sinoadelor de unire cu Roma, putem interpreta gestul lor ca pe o primă dovadă a conștientizării rolului pe care Biserica îl putea avea în propășirea neamului românesc, sesizăm graba cu care ei încercau să inițieze acest progres și prețul enorm pe care erau dispuși să-l plătească acești corifei ai spiritului național modern. Această separare a ortodoxiei transilvane, care a funcționat doar la stadiul de atitudine individuală, nu a fost gândită ca o rupere a comuniunii în credință, ci ca o afirmare a unei autonomii necesare în contextul dat de raporturile interconfesionale și interecleziastice din epocă. Evoluția Bisericii românești spre național, evoluție favorizată și chiar obligatorie în Transilvania, unde etnicul și confesionalul începuseră să se întrepătrundă până la identitate și unde ortodoxia era oficial numită “credință valahă”, explică mult mai bine detașarea sa de restul Bisericilor ortodoxe și calitatea de “Biserică reformată” decât presupusul filocalvinism al unora dintre reprezentanții săi și, în același timp, face inteligibilă și chiar firească poziția de intermediari a episcopilor între programul reformator pe

⁸⁵ Canoanele 90 și 91 din celebrul său corpus intitulat *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus qua Transilvaniensibus in unum collecti*. [Albae Juliae MDCXLIX, typis principis].

⁸⁶ Szilágyi S., *op. cit.*, XVII, p. 293; în traducere românească la Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 305-306.

care erau nevoiți să-l accepte spre a obține confirmarea în funcție și crezul ortodox pe care îl profesau în momentul hirotonirii. Calvinizarea episcopatului bălgrădean nu a fost deci consecința aplicării programului calvinizator în litera și spiritul său, ci o parte a mai largului fenomen de contagiune mentală care în mod inevitabil s-a extins și asupra Bisericii românești, calvinismul și pretențiile Bisericii Reformate maghiare contribuind doar la trasarea direcțiilor și la impulsivitatea procesului de modernizare și adaptare la nevoile societății ce au caracterizat evoluția ierarhiei ecleziastice românești transilvănene pe parcursul veacului al XVII-lea.

Protopopiatul, prin accentuarea atribuțiilor arhidiaconale și arhipresbiteriale preluate după modelul occidental⁸⁷, a devenit piesa de rezistență a edificiului ecleziastic transilvănean din secolul al XVII-lea. Obținerea noii fizionomii, apropiată până la identitate de cea a seniorului calvin, a fost atent urmărită de oficialitățile politice și de cele ecleziastice maghiare, colaboraționismul protopopilor fiind de natură să asigure atât aplicarea programului calvinizator la nivelul comunităților românești, cât și controlul asupra vlădicilor mai puțin dispuși la obediență față de superintendent. Deținătorii acestei funcții trebuiau să vegheze la utilizarea limbii române în cult, învățarea catehismului, înlăturarea “superstițiilor” și adaptarea ritualului de la botez și cununie după cel practicat de Biserica maghiară, precum și la aplicarea prescripțiilor referitoare la acordarea divorțului, fiind la rândul lor subordonați superintendentului calvin, direct sau prin intermediul mitropolitului albaulian⁸⁸. De remarcat însă că din acest vast program la 1682, cu prilejul confirmării ca protopop de Hațeg a preotului Iosif Fărcaș din Băiești, principele Mihai Apafi reținea doar obligativitatea ținerii slujbelor în limba română,⁸⁹ deși preotul în cauză poate fi bănuit că ar fi fost dispus să facă mai mult. Fiul său, tot Iosif Fărcaș, a optat deliberat pentru calvinism, fiind ultimul deținător al calității de păstor sufletească al calvinilor din Hațeg, care a oficiat slujbele și în limba română.

Calvinizarea instituției protopopiale poate fi exemplificată cu următoarele însușiri și atribuții ale deținătorilor săi: alegerea în cadrul sinodului protopopiatului respectiv și confirmarea în cadrul sinodului general al Bisericii românești⁹⁰ – fapt în flagrant dezacord cu dreptul arhieriei ortodoxe de a-și numi ei înșiși subalternii, fără respectarea altor formalități; dreptul de a dispune de parohiile aflate în jurisdicție, pe care le puteau conferi preoților solicitanți după prealabila consultare a enoriașilor⁹¹ – atribuție episcopală după normele canonice bizantine;

⁸⁷ În Biserica medievală occidentală arhidiaconul îl reprezenta pe episcop în plan temporal și contencios, iar arhiprezbiterul era vicarul său în plan spiritual, L. Willaert, *Après le concile de Trente. La Restauration catholique. 1563-1648*, I, seria *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, XVIII, Paris, 1960, p. 79.

⁸⁸ Vezi Anexele IV-VI.

⁸⁹ A. A. Rusu, *Aspecte din istoria protopopiatului Hațeg la sfârșitul secolului XVII*, în *Mitropolia Banatului*, XXXV (1985) nr. 3-4, p. 226.

⁹⁰ Punctul 12 al programului calvinizator (Anexa II).

⁹¹ Conform recomandărilor făcute într-unul din sinoadele Bisericii românești întrunite la 1675, în care se solicita ca “nice un popă în popor, fără știrea protopopului să nu se tocmească. Iară carele se va tocmi fără știre, să fie oprit din popie” și ca “tot protopopul să nu primească nice un preot în popor

participarea cu vot activ și decisiv la lucrările sinodului general⁹², atât în cadrul sesiunilor ordinare ale acestuia cât și a celor extraordinare, întrunite cu scopul alegerii sau depunerii mitropolitului – atribuții de asemenea episcopale conform *Pravilei*, legiferate însă în Transilvania prin hotărâre dietală și prin prevederile programului calvinizator; dreptul de a prezida sinodul protopopial ca for de primă instanță, atât în problemele penale ale preoților⁹³ cât și în cele matrimoniale ale enoriașilor – cel din urmă aspect fiind doar de competența episcopilor în Biserica Răsăriteană.

Limitarea însă a introducerii tuturor acestora la perioada influenței calvine devine discutabilă în momentul adâncirii investigației asupra istoriei protopopiatului în Biserica românească din Ardeal. La 4 decembrie 1628, într-un moment în care este adevărat că prozelitismul calvin fusese reinițiat dar ingerințele asupra vieții spirituale a românilor se aflau abia la început, mitropolitul Ghenadie Bradi, reconfirmându-l pe protopopul Ianăș din Hunedoara, îl însărcina “a socoti întru toate lucrurile legii, alegându sventele besearerci de acoperiș, de țințerimuri și de săcriul din lăuntru, cum isprăvesc preoții, și cum învață sfânta evanghelia, și toți oamenii cum petrecu și cum ascultă, și de toate necăderile să socotească panna al cincele văr, și de cuscii, și de cumetrii, de carii se mestecă, cu știre și fără știre, și de oameni cari își lasă muerile, așijderea și muerile care-și lasă bărbații. Dereptu aciae și voi preoților și cu tot cliricul besearercilor să aveți asculta de toate de ce va da protopopul învățătură, pentru că i-am dat puteare cum, unde va fi leage, împreună cu giurații să poată despărți și birșăglui, cu dreptate”⁹⁴. Dreptul de a acorda divorțul este deci anterior concentrării atenției superintendenței maghiare asupra colaborării cu protopopiatul în vederea calvinizării Bisericii românești, contribuția Reformei protestante la acest nivel constând cu precădere în combaterea abuzurilor și a ușurinței cu care se proceda la desfacerea căsătoriei.

La fel de utilă este și comparația cu statutul protopopilor în spațiul românesc extracarpatic, crezul comun profesat asigurând, până la un punct, o evoluție instituțională similară. Astfel, la 21 mai 1762 mitropolitul Grigore al Ungrovlahiei îi recomanda viitorului protopop de Muscel ca, “de vor fi fiind călugări ieromonași besearerci dă mir sau vor șădea cu mireanii, să nu-i îngăduiască. De vor fi preoți striini, să slujască liturghie, fără de blagoslovenia noastră, să ne facă noao în știre. [...] Să cerceteze și pentru curvii și preacurvii și de amestecările de sânge, de frate cu sor, de văr cu vară, de cumetri cu cumetre, de vor face curvii, de feate mari și de văduve, de să vor afla greale, de ceia ce răpescu featele cu de-a-sila și de ceia ce țin posadnice și șăd necununaț, și de cei ce țin a patra nuntă și de cei ce vor cununa pre unii ca aceștea, ori preoții ori nașii lor, de votri sau voatre, de

până nu va aduce carte de la protopop, unde au fost nainte, cum s-au purtat”, P. Maior, *op. cit.*, p. 255-256, și T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 148-150.

⁹² Punctul 11 al programului calvinizator.

⁹³ “Când va avea lege sau pără popa cu un mirian, [...] când va căuta mirianul pre popa, să-l caute înaintea protopopului, în for, sau la vlădica”, prevedere a sinodului din 14 septembrie 1700, la P. Maior, *Istoria Bisericei Românilor*, Buda, 1813, p. 356.

⁹⁴ Vezi textul documentului la T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 253-254, și N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XII, Buc., 1906, p. 281.

fermecătoare și de învrăjbitoare, să poruncească preoților să nu cuminece pre nimeni neispovedit, ori Român fie, ori Țigan [...]”⁹⁵. La 24 februarie 1649 Vasile Lupu le confirma protopopilor competența, conferită prin intermediul episcopului eparhiot, să judece “cuscii, cumătrii, cununii, sînge amestecat” și alte nelegiuiri care, potrivit canoanelor, erau rezervate judecării arhieresti⁹⁶. Tot în Moldova, la 1679, Duca-vodă îi cerea episcopului de Huși “să trimită în ținutul Fălciului protopopi ori popi care [...] să poată cerceta despre sînge amestecat [...], cununii și alte lucruri să le globească și să le cerceteze”, iar la 1775 viitorul protopop trebuia “să aibă a judeca toată partea bisericească, după pravilă, încă de amestecarea sîngelui și de răpirea fetelor, pe unii ca aceea să globească pe fiește-care după puțința lor, însă pe care-l va afla în vină mare, sau de amestecarea sîngelui sau de împreunarea ce nu s-a văzut, fiind de rudenie să-i aducă la P. S. Sa Părintele Mitropolit, ca să le facă judecata după pravilă”⁹⁷. Exemplele, chiar dacă unele sunt târzii, ilustrează o situație care nu se schimbase prea mult în ultimul secol. Spre deosebire de Transilvania, în spațiul extracarpatic constatăm că, cel puțin atunci când nu era vorba de un abuz, competența episcopală a protopopilor era doar una delegată. Funcționarea episodică a episcopatului în Ardeal, cel puțin în unele perioade, precum și lipsa unor jurisdicții bine precizate au făcut imposibilă asigurarea unui control eficient în teritoriu, preluarea atribuțiilor episcopale de către reprezentanții treptelor ierarhice inferioare devenind astfel, aici, un abuz inevitabil și chiar necesar.

Înșușirea anterioară, fie și numai parțială, a unor atribuții apreciate ca specifice în cadrul Bisericii Reformate maghiare a ușurat influența acesteia, contribuția calvinismului la conturarea fizionomiei protopopului român concentrându-se îndeosebi asupra generalizării și sublinierii lor. Marele său impact s-a resimțit în fapt la nivel mental, implicarea efectivă a protopopilor în administrarea și conducerea Bisericii românești, a singurei instituții reprezentative a românilor din Ardeal, fiind de natură să genereze apariția la nivelul elitei ecleziastice a unei conștiințe politice. Desigur, dreptul de a-și judeca și depune superiorul este unul de sorginte indiscutabil protestantă și aplicarea lui s-a făcut cu concursul fățiș al ierarhiei calvine maghiare. Dar interesele care au fost promovate în momentele exercitării sale, chiar dacă nu au putut fi afișate și chiar dacă au fost conștientizate de foarte puțini dintre cei care au subscris efectiv la demiterea vlădicilor, au fost departe de a favoriza calvinizarea Bisericii românești. Evoluția sa spre o Biserică *românească și națională* este opera aplicării programului reformat, cu acordul nemijlocit al protopopilor, dar selecția și adaptarea care i s-au aplicat, rod al înțelepciunii aceluiași, au “reformat-o” fără a-i schimba crezul și deci fără a o transforma într-o Biserică protestantă. Această “reformă” a constat în fapt în modernizare și eficientizarea prezenței sale în viața credinciosului român, ca

⁹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, VII, p. 53-54.

⁹⁶ Gh. Cronț, *Instanțele de judecată ale bisericii din Țările Române în secolele XIV-XVIII*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LII (1976) nr. 5-6, p. 345.

⁹⁷ G. Chirică, *Cercetări istorice asupra legislației bisericești române din secolul al XVII și XVIII*, teză pentru licență, București, 1895, p. 88-89.

prim pas spre eficientizarea sa pe scena politică și asumarea luptei pentru transformarea credinciosului în cetățean.

O evoluție similară, spre conturarea unei conștiințe a reprezentativității, a cunoscut-o și nivelul ierarhic al *preoțimii*. Participarea la sinoadele electorale și la cele organizate pentru destituirea mitropoliților, precum și diplomele princiare cuprinzând minime scutiri economice au contribuit la familiarizarea sa cu responsabilitățile presupuse de un statut elitar, statut subliniat uneori și prin deținerea unei diplome nobilitare. Cât privește implicarea preoțimii în efortul de aplicare a programului calvinizator, cazurile utilizării literaturii protestante specifice (catehisme, texte rituale, predici) au coexistat cu cele în care preoții înșiși au purces la traducerea cărților de slujbă ortodoxe sau la alcătuirea discursurilor antiprotestante, ambele atitudini contribuind în fapt la însușirea reformei, chiar dacă aparent s-au situat pe o poziție antagonică.

Latura cea mai vizibilă a transformărilor calvinizante suferite la nivel instituțional de Biserica românească ardeleană o constituie instituțiile cu caracter colectiv: epitropii, consistoriul, sinodul protopopial și sinodul general.

Epitropii – “titorii”, după terminologia românească a epocii, erau aleși în cadrul sinodului general și confirmați prin diplomă princiară. Autorul *Zaconicului* – o adevărată constituție a Mitropoliei bălgrădene, text a cărui redactare a rămas din păcate în stadiul de proiect – face o delimitare precisă între cei care s-au îngrijit de Biserica românească dintotdeauna și “titorii adevărați”, despre care știe că au fost “rânduiți atunci când întâi [...] în vâldicia mitropolitului Sava Brancovici”⁹⁸. La început aceștia formau un grup de patru persoane: doi protopopi și doi laici, însărcinați cu administrarea bunurilor deținute de Mitropolie, cu organizarea vizitațiilor canonice întreprinse de mitropolit și cu convocarea sinodului general. Într-o formulă mai largă, în care se adăugau alți doi-trei membri ai clerului, de preferință protopopi, grupul primea denumirea de “jurați ai scaunului Mitropoliei” sau, cu un termen preluat din nomenclatura latină, *consistoriu*⁹⁹, având rostul de a legifera între sesiunile sinodului general. Ceea ce apropie aceste instituții de

⁹⁸ Autorul nu își mai amintește data exactă când au fost aleși primii titori, dar le cunoaște numele. În cazul că nu avem de-a face cu o scăpare de memorie, faptul că doar trei dintre ei se regăsesc în primul document cunoscut care atestă existența unor astfel de funcționari, datat 24 mai 1667, Szilágyi S., *op. cit.*, XIV, p. 267-268, dovedește că instituția “titorilor adevărați” este anterioară acestei date (pentru textul *Zaconicului* vezi trimerite de la nota 41).

⁹⁹ Acest termen apare în două contexte: punctul 12 al programului calvinizant, prin care li se recomandă vlădicilor să numească protopopii cu acordul unanim al consistoriului, și demiterea lui Sava Brancovici, descrisă în actul de confirmare a urmașului său, Iosif Budai, unde se spune că judecata s-a ținut “in facie Consistorii eiusdem conventus [...] universorum Seniorum et pastorum Valachorum graeci et Rasciani ritu, in eodem generali conventu” (vezi Anexa XVII). Deoarece programul de calvinizare a fost reprodus *ad litteram* între 1643 și 1692 în toate diplomele de confirmare a mitropoliților iar dintr-o altă sursă se știe că protopopii erau desemnați “dela săborul mare”, în lipsa avizului său arhiereul putând conferi doar o jurisdicție temporară, de “ispravnic”. Vezi cazul Popii Ion din Hunedoara, numit de vlădica Teofil la 9 aprilie 1697 ca protopop “interimar”, până la întrunirea soborului, T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 254-255, și N. Iorga, *op. cit.*, XII, p. 282, datare greșită în 1696. Se poate presupune că utilizarea denumirii de consistoriu în primul context era improprie, termenul desemnând în realitate soborul mare.

calvinism este funcționarea lor, la o scară mai redusă ce-i drept, după modelul curatorilor și consistoriului Bisericii Reformate maghiare și, cel puțin în momentele critice, calitatea lor de instrumente ale prozelitismului. Grav nu era faptul că laici și membrii ai clerului inferior se ocupau de problemele administrative ale Bisericii, ci că ei făceau acest lucru în virtutea unor prerogative conferite de forțe externe și ostile ortodoxiei.

Sinodul protopopial, numit sobor mic¹⁰⁰ sau, cu un termen inspirat din uzul Bisericii Reformate maghiare, sobor parțial¹⁰¹, funcționa ca organ ajutător al protopopului, în cadrul căruia acesta oficia judecățile, având și rol electiv când protopopiatul rămânea vacant. Compoziția sa diferea probabil, în funcție de problemele pentru care era întrunit. Ceea ce este cert și constituie un aspect care îl apropie până la identitate de instituția sinodului parțial ce funcționa în Biserica Reformată maghiară este componența sa mixtă, fiind format din clerici¹⁰² și mireni¹⁰³. Deoarece urmele documentare despre întrunirea sa și problemele abordate sunt întâmplătoare, nu se poate preciza momentul când a luat naștere acest for în Biserica Ortodoxă din Transilvania, funcționarea lui anterioară reactivării prozelitismului calvin fiind însă mai mult decât probabilă¹⁰⁴. Lipsa unor mențiuni speciale în programul reformator poate fi considerată și ea o dovadă a preexistenței instituției, aportul Reformei protestante limitându-se în acest caz la sublinierea rostului său disciplinatoriu, paralel cu întărirea prestigiului instituției protopopiale, și la utilizarea sa ca instrument în procesul reformator.

Sinodul general, prin atribuțiile pe care le-a avut, poate fi apreciat ca cea mai importantă instituție administrativă ce a funcționat în cadrul Bisericii românești din Transilvania în decursul secolului al XVII-lea. Compus din mitropolit, protopopi și delegați ai preoțimii¹⁰⁵ la care, cel puțin în momentele de

¹⁰⁰ Capitolul al zecelea al *Zaonicului* Mitropoliei bălgrădene urma să conțină informații “De săboarele mici ale eparfielor”.

¹⁰¹ Iosif Stoica, episcop al Maramureșului la cumpăna veacurilor XVII-XVIII, utilizează formula “parțialiş săbor”, N. Iorga, *op. cit.*, XII, p. 233.

¹⁰² O scrisoare din 31 iulie 1689 a vladicăi Varlaam către magistratul din Bistrița prin care îl recomandă pe popa Grigore din Mititei ca “rânduit să fie giurat lângă protopopul”, sugerează că asessorii din rândul preoțimii funcționau prin decizie arhierască, N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, II, Buc., 1900, p. 68-69.

¹⁰³ O însemnare din 1687, al cărei subiect îl reprezintă atribuirea unui exemplar din *Cazania* lui Varlaam, îi menționează pe membrii adunării în cadrul căreia s-a desfășurat procesul: 5 preoți și 3 mireni, sub președinția protopopului, N. Iorga, *Studii și documente ...*, XIII, p. 102, și F. Dudaș, *Memoria ...*, p. 147. Un proces similar s-a desfășurat la 1689, cu prilejul unei vizitații a mitropolitului Varlaam în vidual Lăpușului, în prezența a “cîțiva protopopi și preoți și alți oameni de cinste”, F. Dudaș, *Memoria ...*, p. 149. În 1693 locuitorii din Tatrău au fost afurisiți de mitropolitul Teofil pentru că au refuzat să participe la un sinod format din preoți și săteni: Hurmuzaki, XV/2, p. 1455; N. Iorga, *Documentele Bistriței ...*, II, p. 89.

¹⁰⁴ Confirmarea la 1628 a dreptului protopopului lanș din Hunedoara de a judeca procesele de divorț “împreună cu giurații” (vezi trimerile de la nota 94) sugerează o funcționare anterioară a sinodului protopopial, cel puțin pentru această categorie de probleme.

¹⁰⁵ Punctul 11 al programului reformator îi recomandă viitorului mitropolit “quod singulis annis, universis Officio Vladicali ejus subexistentibus Pastoribus generalem indicet Synodum”.

cumpănă, s-au putut adăuga și asesori laici¹⁰⁶, “săborul mare” s-a întrunit cel puțin o dată pe an, cu o regularitate care, începând din 1643, datorită pretențiilor de suveranitate asupra Bisericii românești manifestate de superintendenți, e posibil să nu fi fost întreruptă decât în perioadele de criză politică pe care le-a traversat Principatul. Nu se poate preciza dacă hotărârea dietei din 1579 referitoare la dreptul preoților români de a-și alege episcopul reprezintă actul său de naștere sau doar confirmarea funcționării sale anterioare¹⁰⁷, în acest ultim caz fizionomia sa necanonică după *Pravilă* fiind inspirată de modelul sinodului diecezan din Biserica Romano-Catolică sau determinată de funcționarea precară a ortodoxiei în Transilvania.

Dacă în ceea ce privește componența sinodului general nu se poate preciza cu exactitate care a fost contribuția Reformei protestante, influența calvină poate fi depistată la nivelul atribuțiilor sale de alegere și destituire a mitropolitului, precum și în controlul pe care îl exercita asupra întregii sfere de competență a Bisericii românești (numirea în funcțiile ecleziastice și administrative, aprobarea cărților de cult, calitatea de for judiciar). Un detaliu suplimentar dar foarte sugestiv îl constituie puterea cu care era investit *notarul soborului mare*, al cărui rol era similar celui de vicar episcopal.

Gândită ca o posibilitate de manevră a episcopatului, creșterea puterii protopopilor a contribuit la conturarea în cadrul Bisericii ardeleni a unui alt aspect specific Reformei protestante și anume la însușirea atributului național. Biserica Ortodoxă din Transilvania a devenit mijlocitoare pentru “folosul și înțrămarea neamului nostru rumănescu”¹⁰⁸, ajungând să se adreseze principelui cu formula “toți protopopii și cu tot săborul rumânilor din Ardeal”¹⁰⁹. A generat de asemenea conștiința reprezentativității, primul pas spre conștiința politică, oferind, prin intermediul soborului mare, cadrul instituțional propice pentru prima sa manifestare¹¹⁰.

4. Nivelul jurisdicțional. Acest nivel a fost privit de superintendenția maghiară atât ca o cale directă și deci mai rapidă de răspândire a mesajului Reformei protestante între români, cât și ca modalitate de extindere a propriei influențe¹¹¹, în spiritul episcopalismului absolutist calvin inspirat după modelul

¹⁰⁶ În funcție de situație, aceștia au fost fie reprezentanți ai puterii politice (prezenți la lucrările sinoadelor transformate în tribunale de judecată a arhierilor, Szilágyi S., *op. cit.*, XVII, p. 302), fie ai credincioșilor români (a căror participare e semnalată la sinoadele electorale – vezi Anexa XVII, nota 161). Nu includem aici în discuție sinoadele care au aprobat unirea cu Roma, a căror componență se pare că a fost una specială, determinată de specificul problemei pentru care au fost convocate.

¹⁰⁷ Vezi Szilágyi S., *op. cit.*, III, p. 144.

¹⁰⁸ Scop declarat în prefața *Cărării pre scurt pre fapte bune îndereptătoare*, Sas-Sebeș, 1685, p. 2.

¹⁰⁹ *Sicriul de aur*, Sas-Sebeș, 1683, f. 3'.

¹¹⁰ Actele unirii cu Roma, emise în cadru sinodal, reprezintă prima expunere a unui program românesc cu valențe social-economice și politice.

¹¹¹ La 6 aprilie 1643, în contextul presiunilor exercitate asupra mitropolitului Simion Ștefan, superintendentul Geleji îi adresa principelui mulțumiri pentru sprijin, sperând “că sârmana noastră

absolutismului princiar clădit în Transilvania pe preceptele calvinismului. Perioada în care cele două tendințe dominatoare s-au aflat la unison se plasează cronologic în timpul domniei principelui Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) și a superintendenței lui Geleji Katona István (1633-1649), aceasta constituind epoca maximei presiuni a confesionalismului practicat de Biserica Reformată maghiară. Raza sa de acțiune nu i-a cuprins doar pe românii ortodocși, ci s-a extins, cu consecințe care au mers de la proferarea unui spirit sectar și până la condamnări la moarte asupra catolicilor¹¹², sabbatarienilor¹¹³, unitarienilor¹¹⁴, luteranilor¹¹⁵ și chiar și asupra curentelor de renovare spirituală manifestate în interiorul calvinismului însuși¹¹⁶.

Lipsa actului prin care i-a fost impus mitropolitului Ghenadie Bradi primul program reformator împiedică stabilirea exactă a momentului de debut al extinderii jurisdicției superintendentului maghiar asupra Bisericii românești, textul primului document care o atestă nefiind suficient de clar dacă acest fapt s-a produs înainte de 1629, simultan cu impunerea celor cinci condiții reformatoare, sau abia la 1638, cu prilejul unei confirmări a diplomelor privilegiale ale preoților¹¹⁷. Două au fost modalitățile prin care s-a încercat materializarea sa: subordonarea întregii Biserici prin intermediul mitropolitului – prevăzută în variantele programului calvinizator subscris de vlădici – și subordonarea directă a unor protopopiate desprinse de sub autoritatea vlădică. Experiența practică a impus însă o combinaire între cele două căi, momentele de criză semnalând funcționarea unei duble jurisdicții, cea față de

---

biserică din Țara Ungurească și din Transilvania, cu ajutorul lui Dumnezeu, iată va putea să aibă în viitor o stăpânire mai mare”, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 225.

¹¹² Deși era declarat religie receptă, catolicismul fusese redus la un mic număr de parohii, în cea mai mare parte prost deservite, asupra cărora veghea un vicar numit și subordonat direct principelui. Aceste neajunsuri au fost reproșate principelui la 24 aprilie 1640, așezarea cu acest prilej în balanță a statutului Bisericii Catolice cu cel al Bisericii Ortodoxe probând ocuparea unei poziții mult mai favorabile de către cea din urmă, Szilágyi S., *op. cit.*, XIX, p. 489-490.

¹¹³ Anul 1638 a constituit momentul celor mai grele încercări la care au fost supuși sabbatarienii, legislația emisă și procesele intentate ținând spre dispariția acestei secte de pe scena religioasă a Transilvaniei, *ibidem*, X, p. 182-210.

¹¹⁴ La 10 mai 1647, prin decret princiar, preoții unitarieni au fost subordonați superintendentului calvin în problemele referitoare la comportament și morală, J. Benkő, *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis*, II, Viennae, MDCLXXXI, p. 609-610. Pentru o comparație între statutul arhierului român și cel al superintendentului unitarian vezi Anexele IIA și IIB.

¹¹⁵ Polemica teologică promovată de Biserica Reformată maghiară nu i-a ocolit nici pe luterani și n-au lipsit nici încercările de imixtiune în viața internă a Bisericii Evanghelice. Colecția de predici *Válság-titka* tipărită la Oradea în 1645 a fost direcționată de autorul său, superintendentul Geleji, atât împotriva musulmanilor, evreilor, catolicilor și arienilor, cât și împotriva luteranilor, asupra cărora la 1638 a emis pretenții jurisdicționale. Vezi G. Murdock, *Between Confessional Absolutism and Toleration* ..., p. 218-219.

¹¹⁶ Delimitarea față de prezbiterianism și puritanism și proscriserea lor a fost stabilită în sinodul național de la Satu-Mare din iunie 1646, canoanele elaborate de Geleji ca urmare a acestui sinod și publicate la 1649 constituind un atac frontal la adresa celor două curente teologice.

¹¹⁷ “[...] ratificamus ita tamen ut quinque conditiones Episcopatus Walachicalis sibi collati Serenissimo quondam Domino Principi Gabrieli praedecessori nostro compromissa ille se semper observare et adimplere conetur et debeat, dependentiamque ab orthodoxo Hungaricalium ecclesiarum Superintendente habeat”, I. Lupaș, *op. cit.*, p.198.

superintendent dovedindu-se dependentă de păstrarea legăturilor cu mitropolia bălgrădeană. Astfel, la 1643, din 20 de protopopi câți declara superintendentul Geleji că se aflau în toată țara, 17 acceptaseră să semneze o declarație de subordonare directă față de episcopul maghiar, dar cu teama “de preoții de sub ascultarea lor că nu-i vor urma”. Ceilalți, deși fuseseră deja confirmați în funcție prin decret princiar cu condiția să se subordoneze superintendentului, au preferat să rămână în dependență față de vlădica, chiar dacă aceasta ar fi presupus restituirea actului confirmațional, declarând că “ei nu s-au rupt de vlădica românesc, când s-au dat sub protecția Măriei Tale, căci Românii i-ar ucide cu pietrii; este liber Măria Ta să facă ce vrea cu ei, dar la aceasta ei nici acum nu se obligă”. Aflat în impas, Geleji devine mai concesiv, gândind “să las pe popa Ștefan, care din milostivirea Măriei Tale este acum vlădică, să meargă măcar o dată între cei de sub ascultarea mea, trimițând împreună cu el pe popa Gheorghe și pe Molodiț, fără de cari să nu vorbească nimic cu nimenea, și adunînd preoții români la fiecare protopopie să-i sfătuiască a primi condițiunile și articolele, căci fără știrea și îngăduința lui la nimic nu ajung, și să le dea poruncă să nu atace pe protopopi, căci aceia sunt la un înțeles cu el. Și îndeplinind această (însărcinare) [...] să nu mai meargă altă dată în mijlocul lor decît dacă ar fi trimis de mine”¹¹⁸. La 1647-1648 a avut loc o nouă răbufnire a spiritului prozelitist, în acești ani fiind emisă în cancelaria princiară o adevărată avalanșă de confirmări pentru cei care exercitau atribuții de protop, ocrotirea “împotriva tulburării necuviincioase a vlădicului” fiind plătită cu ascultarea față de “magyar orthodoxus püspök”, fără ca această jurisdicție să o anuleze pe cea anterioară¹¹⁹.

Următoarea descindere în forță a Bisericii Reformate maghiare în intimitatea Mitropoliei bălgrădene s-a petrecut abia la 1674, când întregul cler românesc a fost avertizat de principele Mihai Apafi că l-a autorizat pe superintendentul Tiszabécsi Gáspár să facă vizitație canonică, permițându-i “se aibă grije de toate besearecile românești ceale de supt stăpânirea noastră, și se le ocârmuiescă după cunoștința sufletului său, îndreptând greșelele dintr’însele”¹²⁰. Se pare că episcopul maghiar a uzat de această permisiune cu prea mult zel, un an mai târziu principele fiind nevoit să poruncească “cu străjnicie tuturor de ori ce stare și vrednicie, ca Bisericele răsăritene, Popii și Protopopii să nu se smulgă de cătră Scaunul Episcopilor răsăriteni de acum, și de cei viitori”¹²¹. Ultima intervenție, căreia însă nu-i cunoaștem exact conținutul, a avut loc în 1678-1679, printre alte necazuri pricinuite atunci mitropolitului Sava Brancovici de superintendentul Mihai Topheus numărându-se și acela că “și unele eparhii le desfăcură de sub jurisdicția mitropolitană”¹²².

¹¹⁸ Scrisoarea către principe din 4 martie 1643, *ibidem*, p. 221-222.

¹¹⁹ Vezi Anexele III-VI.

¹²⁰ Vezi Anexa XV.

¹²¹ Vezi Anexa XVI.

¹²² S. Dragomir, *Fragmente din cronica sîrbească a lui George Brancovici*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, II (1923), p. 61.

Totuși, în momentele pașnice nimic nu părea să tulbure păstoria mitropoliților asupra tuturor românilor care nu adoptaseră integral calvinismul. Astfel, deși prin diploma de confirmare în funcție emisă la 10 octombrie 1643 erau scoase de sub jurisdicția mitropolitului Simion Ștefan “bisericele” (recte protopopiatele, deoarece comunitățile românești calvine existente în așezările omonime se aflau oricum sub oblăduirea superintendentului maghiar) din Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Cetatea de Piatră și cele trei protopopiate din Țara Făgărașului, cel puțin o parte dintre ele (Orăștie, Hațeg, Hunedoara), dar e de presupus că doar vitregia vremurilor le-a împiedicat și pe celelalte, se pronunțau deschis la 12 martie 1662 pentru readucerea lui Sava Brancovici pe scaunul mitropolitan de la Alba Iulia¹²³.

A fost exploatată și pretenția la autonomie a clerului din anumite teritorii cu individualitate administrativă (Făgărașul, Maramureșul), pentru care au fost numiți episcopi, dar nici această variantă de manipulare nu s-a dovedit a fi o cale mai sigură și mai rapidă de obținere a rezultatelor scontate: Mihail Molodeț, numit episcop al Maramureșului în 7 iulie 1651¹²⁴, accepta utilizarea în bisericele pe care le păstorea a *Cazaniei* lui Varlaam¹²⁵, iar Popa Savul (care, la 12 aprilie 1650, primise o largă jurisdicție în nord-vestul Transilvaniei și Maramureș¹²⁶) și Daniil (episcop în Făgăraș, numit la 20 aprilie 1662¹²⁷) și-au abandonat eparhia, plecând unul în Moldova, celălalt în Țara Românească.

Exercitarea dreptului de supervizare a activității instituțiilor ecleziastice românești, deși a stat în atenția superintendenței maghiare pe parcursul a opt decenii, nu a avut continuu aceeași presiune. Intervențiile cu impact dur au fost urmate de perioade de relativă liniște, fapt care pe de o parte a anulat efectele confesionalizante ale celor dintâi, pe de alta a împiedicat o răbufnire de masă în momentele critice. Împrocesarea și demiterea vlădicilor a fost astfel limitată la statutul de problemă internă a Bisericii românești, în ciuda contribuției majore și nu întotdeauna din umbră a ierarhiei calvine maghiare la înlăturarea lor¹²⁸. Chiar și conducerea și administrarea eparhiei se pare că nu a fost mereu atât de strict supravegheată precum prescriau limitele programului calvinizator¹²⁹, jurisdicția

¹²³ A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 18.

¹²⁴ Anexa VIII.

¹²⁵ Vezi F. Dudaș, *Memoria ...*, p. 81.

¹²⁶ Anexa VII.

¹²⁷ Anexa XII.

¹²⁸ Destituirea lui Ilie Iorest s-a făcut cu concursul predicatorului curții princiare, viitorul superintendent Gheorghe Csulai, după cum ne informează actul de recomandare către țarul Rusiei pe care i l-au dat arhieriei moldovene, I. Lupaș, *op. cit.*, p. 230. La scurtă vreme după obținerea episcopatului, Mihai Topheus a început persecuția împotriva lui Sava Brancovici, cerându-i principelui “încă și putere armată, pentru a îndeplini dorințele sale”, conform spuselor fratelui mitropolitului, la S. Dragomir, *op. cit.*, p. 63.

¹²⁹ Deși funcționarea la nivelurile superioare ale ierarhiei ecleziastice (protopopiat, episcopat) era condiționată de deținerea unei diplome princiare (fapt valabil pentru toate confesiunile prezente în Transilvania, dar care în cazul românilor constituia un prilej pentru reamintirea programului calvinizator), se cunoaște un singur caz de limitare a atribuțiilor specifice arhieriei: cel al lui Sava Brancovici, pe care superintendentul Mihai Topheus l-a oprit “de la toate lucrările arhieriei, printr-

superintendentului calvin asupra Bisericii românești fiind uneori folosită în însuși interesul acesteia¹³⁰ și, culmea absurdului, chiar cu scopul conservării ortodoxiei¹³¹.

*

“Românii măcar de se făgăduiau ascultători superintendentului calvinesc, tot credința și legea cea părintească n’o părăseau, nici cuprindeau înoirile calvinești, ci pururea se scârbeau de acelea” – ne asigură cronicarul sas Georg Haner¹³². Istoricii de mai târziu au fost ceva mai indulgenți față de impactul Reformei protestante, recunoscându-i contribuția în viața spirituală a românilor, raportându-se însă în mod special la partea sa negativă. Și în perspectiva lor asupra istoriei ecleziastice a românilor cea mai mare parte a românilor ardeleni apare ca fidelă ortodoxiei, rezistând cu dârzenie avansului calvinizator asezonat ici-colo cu

un decret deteră poruncă zicînd, că în afară de voia episcopului calvin mitropolitul să nu săvîrșească nici o lucrare izvorită din funcția sa și nu numai să nu culeagă nici un venit, dar îl opriră să așeze și preoți ori să îndeplinească alte lucruri bisericești”, S. Dragomir, *op. cit.*, p. 61. Pentru ilustrarea limitării funcției de conducere și administrare a eparhiei avem de asemenea un singur exemplu documentar, și acesta târziu și explicabil prin pretențiile prozelitiste manifestate de această dată de catolicism asupra Bisericii românilor. Astfel, la 9 aprilie 1697, într-un moment în care unirea cu Roma fusese deja perfectată, superintendentul Veszprémi István a supervizat actul de numire temporară a Popii Ion în funcția de protopop al Hunedoarei, arogându-și titlul de “Erdélyi Reformatus magyar es oláh Püspök” (vezi trimiterele de la nota 98).

¹³⁰ Plăngerile preoților români în legătură cu dezinteresul manifestat de enoriași pentru retribuirea serviciilor prestate au fost rezolvate favorabil. O enciclică a mitropolitului din 27 iunie 1688 anunța, “(pre)cum au rănduit țara cu cinstitul pișpecul Horti Istioan și părintelui [!] vlădica Varlaam în săborul mare în Belgrad aceasta sămbrie se-i die popilor rumânești, din toată țara Ardealului în toate satele rumânești”, iar în caz de neînțelegeri “la casa popii se nu mergă nice la marha popilor, nice cu birăul, nice cu solgăbirăul nice cu birăul satului, fără știre pișpecului al craiului și fără știre vlădicăi”, T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 264. Documentul este o prețioasă mărturie pe de o parte a grijii față de statutul preotului român, pe de alta pentru statutul superintendentului de garant al respectării reglementărilor vizând limitarea abuzurilor la care era supus clerul românesc din partea oficialităților și a propriilor enoriași.

¹³¹ Pentru exemplificare vezi: S. Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, I, Sibiu, 1920, p. 15-18; idem, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXX (1962) nr. 9-10, reprint Cluj, 1990, p. 70; Al. Filipășcu, *Istoria Maramureșului*, Buc., 1940, p. 134; Șt. Lupșa, *Biserica ardeleană și “unirea” în anii 1697-1701*, Buc., 1949; Șt. Meteș, *Românii din Țara Birsei, a Făgărașului și din Trei-Scaune-Secuire și unirea cu Roma, în Mitropolia Ardealului*, VIII (1963) nr. 1-3; O. Ghitta, *Episcopul Iosif de Camillis și românii din “părțile ungurești”*, în *Studia Univ. – Cluj*, XLII (1997) nr. 1-2, p. 72. Cea mai plină de semnificații, atât pentru că este izvorată din mijlocul uneia dintre comunitățile românești care au stat cel mai mult în atenția Reformei, cât și pentru mijloacele de precauție prevăzute, este atitudinea unei părți a preoției hunedorene, înregistrată documentar la 28 noiembrie 1700, de a rămâne în dependență față de superintendentul calvin, în condițiile în care vlădica Atanasie Anghel optase pentru unirea cu Roma. Declarația curatorilor Bisericii Reformate maghiare că “nu vom face nici o schimbare și nu vom viola religia și ritul lor” – explicabilă în noul context – are o mare relevanță pentru timpul trecut, fiind evident că, în ciuda presiunii prozelitiste, nu se reușise implantarea confesiunii calvine (pentru textul integral al documentului vezi Juhász A., *Ökumenikus törekvések az Erdélyi Református Egyház XVI. és XVII. századi történetében*, în *Szemle Füzetek*, XIV (1994), p. 82, și Sipos G., *Román református eklézsiák 1700-ból, în Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales*, II/B (1995), p. 356-359.

¹³² Apud Șt. Meteș, *Istoria Bisericii ...*, p. 203-204.

diplome de înnobilare și recompense materiale. Restul fie a optat pentru un calvinism integral și integrator – prin structurile Bisericii maghiare, – în etnia maghiară, fie a ocupat o poziție intermediară, acei filocalvini cu rol de “coloană a cincea”, oportuniști îndatorați școlilor calvine care, prin acțiunea lor de subminare a ortodoxiei, pregăteau terenul pentru o convertire în etape, proces de durată lungă dar cu o finalitate sigur favorabilă taberei protestante¹³³.

Trebuie să subliniem mai întâi că ceea ce numim ortodoxie transilvană are destul de puțin în comun cu teologia și dreptul canonic și chiar cu ritualul înțeles în integralitatea sa profesate de Biserica Răsăriteană. Lipsa unei instrucții sistematice, funcționarea precară la nivel superior a ierarhiei ecleziastice, raritatea cărților de cult au făcut ca spiritualitatea românească să rămână destul de tributară credințelor și practicilor rituale precreștine, calitatea de ortodox fiind cu adevărat recognoscibilă doar la nivel jurisdicțional, în fermitatea cu care românii ardeleni și-au exprimat apartenența la grupul eclezial aflat în dependență de Constantinopol.

Conviețuirea cu catolicismul, mai apoi cu denomițiile protestante, caracterizată uneori printr-un confesionalism îngust și brutal, a determinat o evoluție în care, pentru a putea face ordine și a limita inerentele abuzuri, nevoia de autodefinire s-a intersectat mereu cu încercarea de penetrare a modelelor occidentale, rezultând o simbioză între ceea ce era apreciat ca specific credinței și ritului profesate de Biserica Răsăriteană și o serie de elemente specifice modului de funcționare administrativă a celor occidentale. Filtrul Reformei protestante la acest nivel acționând mai puțin în Transilvania, și trecerea de la un model la altul a fost mult facilitată.

În virtutea acestei evoluții, similitudinea până la un punct a atribuțiilor diverselor categorii care compuneau corpul sacerdotal al Bisericii românești cu cele ale ierarhiei ecleziastice maghiare calvine, bazată pe antecedentele catolice, a făcut mult mai ușor de receptat partea cu referire la latura administrativă a programului reformat conceput de superintendenți, însușirea unor elemente care să apropie ierarhia ecleziastică românească din Transilvania cât mai mult de calvinism fiind dependentă de gradul de participare la dialog a fiecărei trepte ierarhice în parte. Acest raport de proporționalitate explică de ce unele instituții au suferit o influență calvină mai mare decât celelalte, raportul stabilit apoi între cele două Biserici dând măsura influenței pe care cea maghiară a avut-o asupra celei românești, balanța înclinându-se în direcția calvinizării. Preexistența însă a elementelor de inspirație occidentală în funcționarea sa denotă că “Biserica românească reformată” nu s-a născut sub impactul prozelitismului calvin, ci prin acesta a început evoluția sa în ambianța Reformei protestante. Istoria specifică a ortodoxiei în Transilvania ar fi putut deci, în ultimă instanță, să conducă spre soluții asemănătoare.

Cum nu la fel au stat lucrurile în ceea ce privește structura credinței și a ritualului, contribuția Reformei protestante la acest nivel, deși s-a vrut una devastatoare, a fost nevoită să se limiteze o vreme la mult mai dificila sarcină a

¹³³ O ultimă analiză vezi la E. Chr. Suttner, *Anfänge einer zum Calvinismus tendierenden Theologie in der Orthodoxie Siebenbürgens in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/6. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 62/5, p. 153-161.

evangelizării primare, utilizarea limbii române în cult – impusă prin programul de calvinizare – dovedindu-se în scurtă vreme o armă eficientă în mâinile ortodoxiei însăși. Contactul direct cu textul sacru și, atât cât s-a putut, cu raționalismul instrucției protestante au făcut posibilă prima ieșire în scenă a intelectualului român ardelean, tributar metodei și modului de expunere protestant, dar exprimând un crez contrar, cel ortodox, asumat cu responsabilitate. Agent incontestabil al Reformei, reforma pe care a promovat-o avea însă menirea de a scoate din letargie Biserica și neamul, cu scopul de a le așeza alături de cele mai evolute națiuni ale creștinătății.

Păstrarea nu doar a ritului, ci și a raporturilor cu Ortodoxia¹³⁴ reprezintă garanția că Biserica ardeleană profesa un crez nealterat în mod voit, conștient, în ciuda prescripțiilor programului calvinizator, raporturile sale de subordonare față de Biserica Reformată maghiară ajungând în timp să suplinească neplăcerile determinate de statutul de confesiune tolerată pe care îl avea în Transilvania credința românilor.

Tezaurul cultural pus în circulație, implicarea laicilor în viața Bisericii, disciplinarea clerului și a credincioșilor și însușirea unui comportament care, prin reiterarea sa frecventă, a generat coerență în funcționarea ansamblului, toate sunt roade ale dialogului cu Reforma protestantă și, în același timp, elemente constitutive ale unei fizionomii care detașează net Biserica românească din Transilvania de celelalte Biserici ortodoxe, probând “reformarea” sa, modernizarea în fapt și asumarea conștientă a responsabilităților. Între calitatea lor de scopuri precis formulate în programul de calvinizare și aceea de atribute ale ortodoxiei transilvane se află aportul creator al clerului românesc ardelean.

În aceste condiții, putem deci conchide că în secolul XVII în Biserica românească ardeleană a funcționat o conviețuire a riturilor, iar utilizarea *Catehismului* a facilitat pătrunderea măcar a unor frânturi de dogme străine ortodoxiei. Hotărâtor a fost însă impulsul spre organizare și transformare a clerului într-o elită conștientă și cu adevărat reprezentativă. Soboarele generale întrunite anual, discutarea problemelor preoțimii, dar și ale credincioșilor, în soboarele protopopiale, diplomele privilegiate acordate clerului prin bunăvoința princiară au creat cadrul propice conturării pe de o parte a convingerii că Biserica este principala responsabilă pentru propășirea neamului, iar pe de altă parte a conștientizării situației umilitoare în care se afla el. Astfel, chiar dacă nu a intermediat afișarea primului program politic românesc, acest rol revenindu-i Bisericii Romano-Catolice, Reforma protestantă a oferit și românilor ardeleni prima lecție de naționalism modern.

¹³⁴ Prin hirotonirea arhierilor bălgrădeni în Țara Românească, prin vizitele în Moldova și Rusia, prin donațiile de carte făcute bisericilor ardeleni de către domnii și arhierii din spațiul extracarpatic etc.

Anexe¹³⁵

I.

1641 septembrie 30, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi I îl reconfirmă în funcția de episcop al românilor din comitatul Bihor pe preotul Avram din Burda.

Ediții: Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, p. 244-245; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, p. 213-217 (cu traducere românească).

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XX, f. 46^v-47^r.

Oláh püspökség

Georgius Rakoczy Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc.

Fidelibus nostris universis et singulis, Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Supremis et Vice Comitibus, Judicibus, Juratis Assessoribus, ac toti universitati Dominorum Magnatum et Nobilium Comitatus Bihoriensis, Capitaneis, Vice Capitaneis, Praefectis, Ductoribus, ac tam equestris quam pedestris ordinis militibus praesidiorum quarumlibet arcium, castrorum, castellorum, Prudentibus etiam, Providis et Circumspectis Judicibus, Juratis ac universis civibus et incolis quarumlibet civitatum, oppidorum, villarum et possessionum; item vajvodis, kenezis, kraynikiys, judicibus et alijs tam secularis quam ecclesiastici status Valachis quarumlibet possessionum incolis, cunctis etiam alijs cujuscunque status, conditionis, officij et dignitatis hominibus; praesentes visuris, salutem et gratiam nostram.

Országunkra és alattunk lévőkre való mindenkori szorgalmatos vigiázásunkban fő gondunk lévén arrais, hogy az Isteni szolgálat minden rendek között, az ő igéjében ki jelentet akarattya szerent megh tartassék. Arra képest az Bihar vármegyében lakó Oláh szegény népek is hogy mentül job gondviselés alatt maradhassanak megh Isteni szolgálattokban, és abban naponként nevedhessenek; az mint az előtt Burdánfalvi Abraham papot allattuk volt kegielmességünkől püspökjük mostannis azon püspökségnek tisztiben kegielmesen confirmáltuk és helyben hadtuk, de ugy és oly conditioval, hogy azon Burdanfalvi Abraham Pap köteles legien az Magiar Országí Orthodoxus Püspöktől ő kegielmetül, közeleb penigh az Biharvarmegiei Seniortul s partialistul dependeálni mindenekben. Annak felette mind maga az megh emlitet Oláh Püspök tartozzék az Evangeliumot halगतoinak igazán praedicallani, s mind az alatta való Seniorokkal és Papokkal aszt igazan praedikáltatni, hirdettetni, s az Sacramentumokat is tisztán kiszolgáltatni az szegény Oláhságnak magok születettek nyelveken, hogy abbul naponként épületet vehessenek az üdvességes tudományban és vallásban, és így az babonás tévelygésnek homályából naprul napra világosságra vezéreltessenek. Ez mellett penigh erkölcsökreis tartozzék az alatta való Senioroknak Papoknak szorgalmatosan vigiázni, és az kik megh érdemlik serio animadvertálni: tellyes hatalmat engedvén nekie, hogy az Bihar vármegyében levő Oláh Gyülekezeteket, és azokban levő egyházi rendeket az megh irt igaz tudomány szerent igazgassa mentül jobban és Istenesebben, ugy hogy az maga illetlenül viselő Papokat le tehesse, s másokat job erkölcsüeket állathasson helyekben, és az köz népetis minden gonoszszágtul az babonás és illetlen ceremoniától elszoktassa, az engedetleneket penigh igaz egyházi mod szerent megh büntesse, Isteni félelemre és jámborságra szoktassa és tanítsa. De az egyházakat és házakat ha hol epitetlen tartanak, és pusztulni engednek, azért ő magátul az falut ne büntesse, hanem mi nekünk értésünkre adván, az mi arra való gondviselésünkhöz alkalmaztassa magát. Mely Püspök ha tisztinek illyen módon valossággal megh nem felelne, értésünkre lévén, szabadságunkban leszen ötet tisztiből degradálni és mást illendőbbet helyében azon tisztben collocálni és állatni. Annakokáért hadgyuk és parancsollyuk minden rendbeli hiveinknek, hogy megh nevezet Burdánffalvi Abraham Papot, Bihar vármegieiben levő Oláh gyülekezetek igaz Püspökének ismervén és tartván, az ő Püspöki hivatallyában minden

¹³⁵ La transcrierea textelor am beneficiat de ajutorul d-lor Antal Lukács, Gábor Sipos și András Kovács. Traducerea documentelor maghiare aparține d-lui Dionisie Györfi, bibliotecar la Biblioteca Documentară "Bethlen Gábor" din Aiud. Amândurora le mulțumesc pentru efort și bunăvoință.

helyeken szabadoson jární, forgolodni, és munkálkodni meg engedie, az egyházi dolgok igazítására való méltóságban meg tarcsa. Ha kik ez ellen igiekeznének és engedetlenkednének, azok ellen hűségtek minden tiszt viselő hiveink sőt csak falus Biráinkis az Püspöket tisztiben elő segítse és mozdicsa, s az miben kívántatik minden segítséggel, és oltalommal is legien neki, hogy illyen jo dologban valo hivatallyanak és forgolodásának semmi részerül meg ne fogiatkozzék. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Julia die trigesima mensis Septembris Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo primo.

Georgius Rakoczy manu propria

Joannes Szalardi Vice Secretarius manu propria

Traducerea textului maghiar:

Episcopie valahă

Prin grija noastră permanentă manifestată față de țara noastră și față de supușii noștri, acordăm toată grija și faptului ca slujbele Domnului să se țină de către toate stările sociale conform voinței sale sfinte. Prin urmare, pentru ca și sârmanul popor valah din comitatul Bihor să beneficieze și să rămână și pe mai departe întru slujirea Domnului și să beneficieze zi de zi de această posibilitate, am reconfirmat în funcția de episcop pe preotul Avram de Burdánfalva, cu condiția ca acesta să se supună și să depindă de măriă sa episcopul ortodox [recte calvin] din Ungaria, iar mai de aproape și de seniorul și sinodul parțial al comitatului Bihor. Pentru aceasta, episcopul valah se obligă să predice și să vestească cu adevărat Evanghelia auditoriului său, să slujească valahilor sfințele taine în limba în care s-au născut, pentru a se împărtăși zilnic din tainele învățăturii și credinței și astfel să fie călăuziți din întunericul rătăcitor al superstiției la lumina binefăcătoare a zilei. Pe lângă aceasta are obligația de a se îngriji și de moravurile protopopilor și preoților, fiindu-i acordate depline puteri pentru a conduce și îndruma cât mai bine și cât mai dumnezeiește comunitățile românești și parohiile din comitatul Bihor, având astfel și dreptul de a-i schimba pe preoții cu comportament nedemn și a așeza în locul lor pe alții cu o moralitate mai bună și a deczvăța poporul de rând de toate apucăturile rele și ceremoniile superstițioase, iar pe cei nesupuși să-i pedepsească conform rânduielii bisericești, să-i învețe a se obișnui cu frica și supunerea față de Dumnezeu. Iar acolo unde constată delăsare în zidirea și întreținerea bisericilor și caselor parohiale, precum și pustiirea acestora, să nu pedepsească de unul singur satul în cauză, ci aducând aceasta la cunoștința noastră, să se conformeze măsurilor noastre. Dacă episcopul nu va corespunde funcției pe care o îndeplinește și acest fapt ajunge la cunoștința noastră, stă în libertatea noastră a-l degrada din funcția deținută și a pune altul corespunzător. Tocmai pentru aceasta dispunem și ordonăm tuturor slujbașilor noștri credincioși ca recunoscându-l pe preotul Avram de Burdánfalva ca episcop al comunităților românești din comitatul Bihor, acesta să fie lăsat să meargă și să activeze în mod liber în cadrul Episcopiei în vederea îndeplinirii îndatoririlor sale, iar dregătorii și primarii satelor să-i acorde de asemenea tot sprijinul și atenția pentru a-și îndeplini sarcinile încredințate.

II.

1643 octombrie 10, Alba Iulia.

Gheorghe Rákóczi I îl confirmă pe Simion Ștefan în funcția de episcop al românilor, sârbilor și grecilor din Transilvania, subordonându-l superintendentului calvin maghiar și impunându-i spre respectare 15 condiții, unele cu scop calvinizant, altele de epurare a practicilor neconforme cu valorile creștinismului autentic, altele vizând îmbunătățirea sistemului administrativ-jurisdicțional și a calității pastorației.

Ediții: Petrus Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, în addenda la Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000, p. 346-351; Samuil Micu, *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscris de Ioan Chindriș, vol. II, București, 1995, p. 220-228 (cu traducere românească, după un transumpt din 15 august 1684); Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, ediție de Florea Fugariu, vol. III, București, 1969, p. 55-59; Petru Maior, *Istoria Besearicei Românilor*, Buda, 1813, p. 72-77; August Treboniu Laurian, în *Magazin istoric pentru Dacia*, III, 1846, p. 231-249, și în *Documente istorice despre*

starea politică și ierică a românilor din Transilvania, Viena, 1850, p. 112-121 (cu traducere românească); Johann Hintz, *Geschichte des Bistums der griechisch-schismatischen Glaubensgenossen in Siebenbürgen*, Sibiu, 1850, p. 70-76; Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine romanesci. Pentru istoria beserecei romane mai alesu unite*, Blasiu, 1855, p. 198-201 (după Șincai), și în *Archivul pentru filologia și istoria*, Blaj, 1870, p. 638-642 (după Petrus Bod).

Reproducere: după Petrus Bod și Samuil Micu.

Georgius Rákotzi etc. Memoriae commendamus etc. Quod licet Nos superioribus aliquot abhinc annis ex Autoritate Nostra ac potestatis Principalis (qua Divina benignitate in hac Principatus Coelitus Nobis concessi administratione fungimur) plenitudine, post decessum ac ex hac luce emigrationem Honorabilis quondam Georgii Genadi Albae Juliani, universarum Graecos, Rascianos, ac Valachicos Ritus observantium Ecclesiarum in Transylvania Superintendentis, in Vladicatus ejusdem functionem juxta quaedam sibi praescripta, decenti modo administranda, quendam nomine Heliam Jorest collocandum, promovendum et statuendum duxerimus, nihilominus tamen idem Helias Jorest ratione status sui ecclesiastici minus prae se habita, qui tanquam in iisdem ecclesiis praenotatorum Rituum Praeses, qua vitae innocentis, qua morum pietatis sanctimonia caeteros Pastores Officio suo Vladicali subexistentes praecellere, ac illis facis instar ardentis bono exemplo praeire debebat, perversorum morum suorum et affectuum praecipitatus detrususque in barathrum variis semet ipsum nefandae vitae maculis implicuisse, Munusque suum Vladicale vitae dissolutionis desertandis nequitis obfuscum fecisse, fuisset compertus, ob idque cum per Pastores ejusdem sectae subinde de ejusdem immodestia, ac exorbitationibus plurimis variae apud Nos querelae fuissent institutae, tandem facto conventu generali, Universorum Seniorum ac Pastorum Valachicorum Graeci et Rasciani Rituum, in eodem Generali conventu servatis de Jure et eorundem consistorii consuetudine servandis, in Jus attractus omnium eorum quibus accusabatur scelerum nefandorum, ex certis et plurimis fassionibus medio authenticorum Capitularium, simul ac aliarum credibilium Personarum, collectis in facie consistorii conventus ejusdem productis, reus compertus Officio suo Vladicali dimovendus, ac ne commune Pastoratus munus labe aliqua inspergi permittatur, ut ad luendam debitam poenam Magistratu seculari tradatur, et extradetur unanimi voto, et suffragio eorundem Pastorum adjudicatus fuisset.

Unde cum de alio Superintendente vulgo Vladica vocato, in locum illius surrogando sermo inter eosdem esset atque tandem Honorabilis vir Stephanus Popa Simonius Alba Julianus in Vladicam eligendus in omnium eorundem Pastorum ora venisset, supplicatum Nobis illico exstitit, quatenus Nos quoque idem munus ecclesiasticum eidem gratiose conferre, eundemque in eodem officio Vladicatus clementer confirmare, ac gratia Principali hac in parte prosequi gratiose vellemus. Quorum Supplicationem modo praemisso Nobis factam justam omnino, et aequitati consentaneam agnoscens, Nos quippe quibus a toto Principatus regimine Nostri, vel maxime cordi, et simul curae diligenti esse consueverit: Universos et quoslibet status Nostro Regimini Divinitus concessos in justo, et decenti ordine dirrigi ac conservari, neque mediis illis, quae ad illud conservandum pertinent quosvis frustrari permittere, eidem Stephano Popa Simonio, a Reverendissimo enim Domino Stephano Geleji Ecclesiarum Hungaricalium in Regno Nostro Transylvaniae Episcopo, ac Albensis Pastore primario, et vigilantissimo, ac nonnullis etiam aliis Fidelibus Nostri praecipuis singulari quadam intercessionem, de ejus modestia, morum probitate, vitaeque integritate ac conditione in suae Religionis professione commendato, Universarum Ecclesiarum in Comitatibus Albensis Transylvaniae, Krasznensis, Szolnok mediocris, Szolnok interioris, Dobocensis, Kolosensis, Thordensis, et de Küküllő, item Districtibus Köváriensi, Bartzensi, et Bistriciensis, nec non universis Sedibus Siculicalibus, et Saxonicalibus existentium; exceptis Ecclesiis Adamosiensi¹³⁶, Szászvárosiensi, Hatzegiensi, Hunyadiensi, Illyensi, Köváriensi¹³⁷, ac tribus Terrae Fagaras Senioratibus, in quibus nihilo plus Juris et Autoritatis, quam quod a Domino Episcopo Orthodoxo Hungaro ipsi indultum fuerit, sibi arrogare conceditur. Vladicatum illarum, videlicet quae Graecam

¹³⁶ Într-o copie executată la 20 februarie 1669 apare *Alamoriensi*; la fel și la S. Micu. Vezi Anexa XIV.

¹³⁷ Tot acolo apare *Körösiensi*. Vezi trimerile de la nota anterioară.

sequuntur Religionem, dandum conferendum, atque in eodem Vladicatu ipsum benigne conservandum duximus. His tamen subsequentibus conditionibus ex Hungarico idiomate in Latinum translatis, descriptis, et adhibitis:

Primo. Quod sacro sanctum Dei verbum juxta sacros Bibliorum Codices, quam Dominicis, quam aliis diebus festis tum in ecclesiis suis, tum ad funera, tum vero alibi ubicunque locorum desiderabit vernacula sua Lingva praedicabit, praedicarique per quosvis alios quosque Pastores procurabit, ac faciet.

Secundo. Quod Catechismum ipsis jam exhibitum recipiet, recipique per alios curabit eumque Iuventutem ipsam tum ipse diligenter docebit, tum per alios doceri faciet.

Tertio. Quod Baptismi Sacramentum juxta instructionem Domini Nostri Jesu Christi, aqua simplici in nomine Patris, Filii, et Spiritus Sancti ministrabit, ac per alios quospiam administrari faciet.

Quarto. Quod sacrum coenae Domini sacramentum, quod vulgo communionem vocamus porrigi juxta institutionem Domini Nostri Jesu Christi vino ac pane ministrabit, et per alios administrari faciet, idque adultis duntaxat, et integri judicii, atque vitae haud profanae hominibus participabit, participarique faciet.

Quinto. Quod divinam Domini Jesu Christi Majestatem, qui est unicus noster Salvator, atque Mediator apud Patrem etc. divino prout Christianum hominem addecet venerabitur cultu, venerarique eodem modo per alios faciet¹³⁸.

Sexto. Quod cruces ac simulacra in Templis collocatas non cultu aliquo religioso colet, sed pro ornamentis duntaxat Templorum, ac memoriae passionis Domini habebit, haberique faciet.

Septimo. Quod cerimonias ad Tumulos vel sepulturas e vivis migrantium juxta receptum Christianorum morem et consuetudinem, adhibitis ubi necessum foret Concionibus, ac Cantionibus sacris, peragi faciet, superstitiones autem illas aniles necquaquam approbabit vel docebit, approbareque vel doceri faciet.

Octavo. Quod Personas Sacro-Sancti Matrimonii vinculo copulandas tribus ad minimum ante copulationem diebus, in frequenti ecclesiae coetu publicabit, ac per quoslibet Pastores sibi subjectos ubi libet, et in quibusvis ecclesiis eorum publicari faciet, ac si nihil vitii, quo copulatio eorum futura impediri posset, de iisdem inaudiat copulabit libere sacramento Juramenti mediante, ac per alios etiam perinde copulari faciet, quae vero jam invicem sunt copulatae, ambae sancte cohabitent, et si quae perfide se invicem deseruerint, utraque earum in hoc Regno Transylvaniae, vel partibus eidem annexis vivere comperiuntur, nullo pacto, nullaue de causa eas divortiet, verum in eo casu, quo alter altero perfide deserto, peraege ad externas et longe dissitas oras se contulerit, nec ullus certus de eo rumor inaudiat, tantum exacto quatuor aut quinque annorum circiter curriculo juxta usitatum ecclesiarum Hungaricalium Orthodoxarum morem, et consuetudinem, liberam parti innocenti ac desertae dabit, ac dari procurabit nubendi potestatem.

Nono. Quod nefandae, ac profanae vitae homines, publicosque malefactores ab ecclesia, ac communi fidelium coetu excommunicatos, ac omnino exclusos habebit, haberique per alios procurabit, neque illis usum cultus divini publicum permittet, vel permitti patietur, quoad usque iidem poenitentia seria mediante Deum imprimis, post ecclesiam sibi reconciliatam habuerint, resipuerintque.

Decimo. Quod illos, qui ex Valachis sive ecclesiasticis sive plebeis instinctu Spiritus Sancti veram fidem orthodoxam amplexi sive Episcopatu Orthodoxo adjunxerint, eos nullo modo turbare vel molestare, clam vel palam attentabit, vel per alios attentari permittet, quin eosdem aequae ac sibi parentes, fraterna Charitate prosequetur, neque contra eosdem apud Populum quidquam adversi molietur, vel per alios quospiam moliri patietur.

Undecimo. Quod singulis annis, universis Officio Vladicali ejus subexistentibus Pastoribus generalem indicet Synodum, ubi si in negotio Religionis quispiam ardui occurreret, ex tunc obstrictus

¹³⁸ Diferența între cele două ediții urmate este aici mai mare și comportă un plus semnificativ în ceea ce privește conținutul dogmatic. Reproduc deci integral textul în versiunea lui S. Micu: "Quod Divinam Domini Nostri Jesu Christi Majestatem (qui est noster unicus salvator, atque mediator apud Patrem) venerabitur cultu venerationemque eodem modo per alios venerari faciet, sanctosque etiam debito honore prosequet, prosequique faciet".

sit una cum Senioribus suis, Reverendissimum etiam Dominum Episcopum Orthodoxum Hungaricum modernum vel futurum super eo consulere, censuramque ac consensum ejusdem gratam, ratam, et acceptam habere.

Duodecimo. Quod Seniores, ex unanimi voto et suffragio consistorii eliget, eligique faciet, neque quempiam eorum pecunia, vel quovis munere corruptus officio privabit, vel privari permittet, verum siqui eorum excessum aliquem commisisse, vel quovis modo a justo officii sui tramite declinasse comperti fuerint, justo Juris processu tales ex officio degradabit. Rem totam praenotato Domino Episcopo orthodoxo communicando, et qui tandem ad fungendum munus hujusmodi senioratus dignus visus fuerit. Pastoribus etiam ejusdem Dioecesis, vel Districtus aut Comitatus, proxime vero praelibato Domino Episcopo orthodoxo consentientibus eligetur, ac in locum ab Officio remoti surrogetur.

Decimo tertio. Quod temporibus Visitationem generalium Ecclesiarum passim in Regno Transylvaniae sub Jurisdictione sua existentium, faciendarum ac celebrandarum, causas, si quae graviores occurrerint, una cum senioribus, seu adjunctis decidet; quorum Judicio si quae partium litigantium contenta esse noluerit, ex tunc eandem maturius revidendam ad Sedem Judicariam Albensem Vladicae ejusdem, per viam appellationis provocare valeat, ubi adhibitis Senioribus paulo pluribus, causas easdem denuo discutiat ac decadat, censura quaque ac judicio, seu consilio saepe nominati Domini Episcopi Orthodoxi usus.

Decimo quarto. Quod nullum Hungarorum matrimonii vinculo copulabit, vel copulari faciet, neque quemquam eorum separabit vel separari faciet, neque infantes eorum baptisabit, neque defunctos sepeliet, neque aliis ea peragendi dabit potestatem, hoc unico excepto casu, si scilicet quispiam aliquam ex Valachis aliquam ex Hungaricis mulieribus, vel puellis, et virginibus in uxorem sibi sponsaverit, ejusque ferret animus ut per Pastorem Valachicum copuletur. Quas quidem universas et singulas conditiones, quisque eorum, vel in toto, vel in parte violasse compertus fuerit, prima quidem vice sex florenis, secunda autem decem et duobus florenis Hungaricis tales mulctabit, tertio autem in id ipsum temere impingentem ex officio degradabit.

Decimo quinto. Quod praeterea Nobis quoque in omnibus sincerus, ac fidelis semper permanebit, Benevolorum Nostrorum benevolus, inimicorum ac malevolorum inimicus ac malevolus erit. Pro censu suo annuali Pelles Marduccinas triginta et unam, ac Lynceas quatuor, juxta usum hactenus observatum Fisco Nostro singulis annis administrabit.

Dantes et concedentes eidem Stephano Popa Simonio plenam atque omnimodam in ecclesiis sive praenotatis Dioecesibus suis, Jurisdictioni suae subjectis, ea, quae muneris sui esse censebuntur rite et legitime peragendi, exequendi, Ecclesias moderandi causas Matrimonii cognoscendi errata Ministrorum vitae dissolutae corrigendi, doctrina pietate, morum integritate Munus Ecclesiasticum administrandi, Personas habiles adsumendi, minus vero idoneas rejiciendi, et alia quaecunque ad suam pertinent vocationem, juxta morem et consuetudinem, quae tamen Doctrinae Divinae contraria non sit, praemisissae conditionibus omnino correspondeat, administrandi; et suis legitimis proventibus ac redditibus fovendi; iis nimirum quibus alii Ecclesiae Graecorum, Rascianorum, et Valachorum Superintendentes Praedecessores ejus antiquitus introductis usi sunt, ut a singulis Pastoribus suae Jurisdictioni subjectis singulos florenos annuatim exigere consueverint, sic etiam ille a singulis Pastoribus Ecclesiarum Valachicarum in praeallegatis Comitatibus Districtibus et Sedibus Siculicibus ac Saxonicalibus singulos florenos exigendi potestatem, prout damus, conferimus, et confirmamus praesentium per vigorem.

Quocirca Vobis Fidelibus Nostri Illustribus. Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis, et Nobilibus, Comitibus, Vice-Comitibus, Judicibus Nobilium, item Capitaneis, Vice-Capitaneis, Judicibusque Regiis Praefectis, Provisoribus, et Castellanis, nec non Generosis, Prudentibus ac Circumspectis Magistris Civium, Regiis Sedis ac Villicis Judicibus, cacterisque juratis civibus, quorumcunque Comitatum, Districtum et Sedium Siculicalium ac Saxonicalium jam antea nominatorum modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, vel vices eorum gerentibus, cunctis etiam aliis, quorum videlicet interest seu intererit tam Ecclesiasticis, quam Secularibus, praesentium notitiam habituris, harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus praefatum Popa Stephanum Simonium, dictarum Ecclesiarum Valachicarum Graecos, Rascianos, et Valachos Ritus observantium, in saepe dictis Comitatibus, Districtibus, et Sedibus Siculicibus et Saxonicalibus existentem Superintendentem seu Vladicam, sub praerecensitis

conditionibus agnoscere, atque eundem admittere debeatis et teneamini, ita ut Ecclesiis suis invigilet. publice Ecclesias curet, moderatur, in suo officio legitime procedat, scandala corrigat, et excedentes digna poena puniat, ac ea, quae ad censuram ipsius pertinebunt, jure mediante dirimat, ac legitimos proventus suos recipiat, eos nimirum, quibus alii Ecclesiarum Graecarum, Rascianarum ac Valachicarum Superintendentes Praedecessores antiquitus introductis uti sunt, ut a singulis Sacerdotibus suae Jurisdictioni subjectis singulos florenos annuatim exigere consueverint. sic etiam ipse a singulis Pastoribus, et Sacerdotibus Ecclesiarum praemissarum, in antea dictis Comitatibus, Districtibus, ac Sedibus Siculicalibus ac Saxonicalibus singulos florenos exigere, pro seque recipere. Literas praesentes Nostras pendentis et authentici Sigilli Nostri munimine roboratas et communitas, memorato Stephano Popa Simonio clementer dandas duximus et concedendas. Praesentibus etc. Datum in Civitate Nostra Alba Julia die decima mensis Octobris Anno 1643.

Georgius Rákotzi manu propria

Joannes Szalardi Vice secretarius manu propria

II/A.¹³⁹

1642 aprilie 20, Făgăraș.

Principele Gheorghe Rákóczi I anunță oficialităților alegerea în cadrul Bisericii Unitariene a noului superintendent, Daniel Beke de Sfântu Gheorghe, de asemenea și limitele între care acesta urmează să-și exercite atribuțiile, în număr de patru. Ele conțin următoarele restricții: subordonarea superintendentului unitarian față de episcopul calvin în ceea ce privește jurisdicția asupra unitarienilor din scaunele secuiești Sepsi, Kezdi și Orbai și a celor din celelalte locuri unde trăiesc împreună cu calvinii; să respecte recomandările episcopului calvin sub a cărui autoritate se află; să respecte normele stabilite cu ocazia deliberărilor desfășurate la Dej în 1 iulie 1638, evitând erorile și aplecarea spre iudaism; să fie sincer credincios față de principe.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XX, f. 112^v-114^r.

Nos Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transylvaniae partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Qualiter superioribus temporibus, honorabiles viri Pastores scilicet universarum Ecclesiarum Transylvanicarum Unitariarum (ut vocant) religione profitentium, communibus suffragiis, et unanimi consensu, Reverendum virum Danielem Beke de Sepsi Szent Giorgy, doctrina, conditione, morum integritate praestantem, ad obeundum munus, inter ipsos Superintendentes elegissent. Supplicarunt nobis debita cum instantia, ut nos quoque hanc ipsorum electionem, pro rata atque firmata habere dignaremur. Nos itaque ex communi Decreto et publicis Constitutionibus Dominorum Regnicolarum in hoc (quod dissidentibus inter se in ditione nostra Ecclesiis, ad evitandos tumultus, unaquaeque Ecclesiarum suae Religionis Superintendentem, et Ministros habere et fovere possit) recte informati, ne adnotati Ministri praefatarum Ecclesiarum idoneo viro, et moderatore (cuius pia admonitione, et eruditione, ac censura, reliqui Ministri temperarentur, ac ad saniolem doctrinam producerentur) destituerentur. Accedente primariorum quorundam virorum praeclara commendatione, quibus virtus, eruditio, probati mores, et in primis vita ipsius Danielis Beke honestissimi acta, multis argumentis perspecta fuit, atque etiam certa spe ducti, quod ipse ad sustinendum hoc laboriosissimum munus, omnes ingenii, corporisque nervos sit collaturus, nihilque unquam alieni ab officio suo nec publice, nec private tentaturus, et commissurus sit. Eundem Michaellem [!] Beke in Superintendentem Ecclesiarum praescriptarum ab ipsis Pastoribus electum, in eadem functione autoritate nostra principali benigne confirmandum ac roborandum duximus: his tamen conditionibus ad expressum declaratis. Primo quod majorem, et ampliorem auctoritatem, nisi tam quam hactenus usurpasset, visitationemque liberiolem, in posterum quoque sibi vindicare, reservare, tribuere nullatenus praesumere intendet, praesertim vero in Ecclesiis Trium Sedium Siculicalium Sepsi, Kezdi, et Orbaj, aliisque locis, inter nostrae religioni, dictos homines. Cui quidem

¹³⁹ Pentru compararea cu tratamentul aplicat în aceeași vreme bisericii unitariene, considerată receptă, reproduc actul cuprinzând limitele între care își putea exercita autoritatea noul superintendent unitarian Daniel Beke de Sfântu Gheorghe și diploma sa de confirmare (Anexele II/A și II/B).

conditioni reliqui succedenti Episcopi se se per omnia accomodare tenebuntur. Secundo, quod in auctoritatis praerogativam, officiumque Episcopi, nostrae Religionis orthodoxae, nulla via aut quovis sub praetextu se se ingerit aut ommiscet. Tertio quod iuxta receptam modernae nempe religionis Unitariae, in generali conventu ex publica Regnicolarum deliberatione, in Oppidum nostrum Dés, ad primum diem Julij Anni Domini millesimi sexcentissimi trigesimi octavj indicto, celebrato, recentos conclusae, normam, suos auditores et sectatores docebit, dirigetque, neque ab ea ad judaismum, vel aliam erroneam sectam exorbitet, aut quonquam exorbitare, et deflectere permittat. Quarto fidelitati nobis verae et syncere praestari debita fideliter satisfaciet; quemadmodum roboramus, et confirmamus praesentium per vigorem. Dantes et concedentes eidem omnimodam et plenariam potestatem, atque auctoritatem, ubivis per Transylvaniam Religionem suam profitendi, seniores eligendi, Ministros probatos constituendi, eorumque proventum exigendi, aedificia diruta circa Templum et domos Parochiales restaurandi, ac omnia, et singula Ecclesiarum munia exequendi, causas Matrimonij, et alias quaslibet forum spirituale concernendi, cognoscendi, dividicandj, sententiamque de ys decisivam ferendi; scandala, et errata Ministrorum corrigendi, rebelles, debito modo puniendi; item secularibus adversus Ecclesiasticos contendentibus, ius, et iustitiam dicendi, Ecclesias suas, bono, et decenti ordine regendi, eaque, quaecunque sui muneris esse censebuntur, rite exequendi: imo damus, et concedimus praesentium per vigorem. Quocirca vobis Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregijs, et Nobilibus, Comitibus, Vice Comitibus, et Judicibus Nobilibus quorumcunque Comitatum; item Capitaneis, Praefectis, Prouisoribus, Castellanis Arcium, ac aliorum, quorumvis locorum officialibus cunctis etiam alijs cuiuscunque status, ordinis, conditionis, dignitatis, et praecminentiae hominibus quorum videlicet interest, seu intererit. Item Archidiaconis, Diaconis, Plebanis, Senioribus, ac universis, et singulis ecclesiasticis personis, modernis, scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus, et mandamus firmiter, quatenus vos quoque a modo in posterum, annotatum Daniele Beke, pro vero, et legitimo a nobis confirmato, Ecclesiarum praedeclaratarum, Unitariarum (ut supra) Religionem profitentium Episcopo, et superintendente salutare, agnoscere, et reputare; ac in omnibus ad functionem suam spectantibus debitam ipsi Reverentiam, atque obedientiam praestare. Imo proventus etiam universos ipsi, ratione officij sui cedere, et provenire debenti, ejdem integre administrare, et per eos, quorum interest administrare facere. Tandem proventus quoque Ministrorum ante occupatos, bonaque et haereditates ecclesiasticas, quovis nominis vocabulo vocitatis, ab Ecclesijs abalienatas, vel in futurum, quovis modo abalienandas ad requisitionem eiusdem Danielis Beke ipsis Ministris, iuxta publicam Constitutionem Dominorum Regnicolarum, vos Nobiles ducentorum florenorum, plebeae conditionis vero homines, sub duodecim florenorum hungaricalium oneribus, remittere, modis omnibus debeatis, et teneamini. Quimmo in hac functione sua peragenda, omni ope, et auxilio illi adesse, ac tempore visitationis Ecclesiarum, vestri in medio peragendi, de condigno hospitio, victualibus, equis, curru, et sufficienti comitiva prospicere, sitis astricti. Secus non facturi, praesentibus plectis, exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Julia, die vigesima sexta mensis Julij. Anno Dominij millesimo sexcentesimo quadagesimo secundo.

II/B.

1642 iulie 26, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi I îl confirmă în funcția de superintendent al bisericilor unitariene pe Daniel Beke de Seps Szent György, căruia îi acordă jurisdicție în întreaga Transilvanie mai puțin scaunele secuiești Seps, Kezdi și Orbai, unde continuă să se manifeste autoritatea episcopului calvin. I se permite să-și încaseze veniturile și să facă vizitații, în timpul cărora i se solicită să verifice corectitudinea învățăturii și a vieții pastorilor și învățătorilor, precum și starea edificiilor ecleziastice.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XX, f. 114'-115'.

Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc. Fidelibus nostris universis, et singulis Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis, et Nobilibus, Supremis et Vice Comitibus, Judicibus, Juratis Assessoribus, ac toti

Universitati Magnatum et Nobilium quorumcunque Comitatum; Capitaneis, Vice Capitaneis, Judicibus, Vice Judicibusque Regys, Juratis Assessoribus, Primoribus, Potioribus primipilis, peditibus, pixidaribus, Universitati Libertinorum Sicularum nostrorum quorumcunque Sedium Siculicalium; Dominis item terrestribus et Patronis, Praefectis Capitanejs, Provisoribus, Castellanis Arcium, Castrorum, Castellorum, et aliorum quarumvis locorum, et bonorum officialibus, Prudentis etiam, et Circumspectis Primariis Regysque Judicibus, et Juratis quorumcunque Civitatum, Oppidorum, Villarum et possessionum; honorabilibus, item Pastoribus, et Ministris Ecclesiarum, et Rectoribus Scholarum religionum Unitariarum (ut vocant) profitentis; cunctis etiam alys cuiuscunque status, conditionis, gradus, honoris, officij, dignitatis, et praeeminentiae hominibus quorum interest, seu intererit, praesentibus visuris, nobis dilectis, salutem et gratiam nostram. Cum nos inde ab auspiciis per Dei gratiam regimine nostro principali, nihil omnium, cuiuscunque (receptae tamen) religionis, fidelium subditorum nostrorum uniformi aequabilitate conservanda habuerimus antiquius ex eoque Magistratus sive officiales etiam Ecclesiasticos suos semper autoritate, illaesa volumus esse communitos, eisdemque vestigys semper nobis insistendum ducamus gloriosum; ideo ad tollendas confusiones, et defectus quoscunque, qui in Ecclesias, partim propter doctentium quorum dissolutiorem vitam, curam minus sedulam, vel etiam opiniones ab analogia fidei de sacrarum literarum dissidentes, partim vero propter verbi Divini neglectum seu contemptum, et auditorum bona Ecclesiastica in suos usus profanos vertentium ingratitudinem contumacem irrepserunt, et etiam ad quosvis alios errorem e[me]ndandam et corrigendam; Reverendam ac Honorabilem Danielem B[eke] Szent Geörgy Ecclesiarum religionem supra notatam profitentium Superintendentem in medium vestri ea ratione, et autoritate exmittendum duximus, ut Ecclesias vestras, ubique locorum in Transylvania (exceptis tamen tribus Sedibus Siculicalibus Sepsi, Kezdi et Orbaý, in quibus vel hactenus visitatio ac investigatio huiusmodi Pastorum etiam Unitariarum iuxta certam transactionem, penes Episcopum Orthodoxam religionem profitentium perstitisse, et nunc quoque perstitere perhibetur) existentis et adiacentis visitet; earumque Pastores et Scholarum Rectores de doctrina, vita ac moribus examinet, excessus eorum corrigat, multaque si id iuris fuerit, inflictam, in eos animadvertat. Et simul coetibus etiam si aliter fieri nequiret, convocatis, bona antiquitus ad Ecclesias collata, una cum redditibus Ministrorum, exacto etiam a quibus visum fuerit iuramento cognoscat, et omnia quae a maioribus vestris, viris pjs et religionis ordinata fuerant, in pristinum ac legitimum usum, assumpto etiam si res expostulet, officialium quorumcunque locorum auxilio, sive praesidio revocet, ac si qui talia bona ab Ecclesys qualitercunque abalienata obstinate retinere conarentur, eos in praesenti competentem suorum quosque iudicium et magistratum, ubi ea de re jure decidatur, vel etiam in nostri praesentiam citet. Templaque et alia aedificia ecclesiastica, ad usum quotidianum necessaria, et qualitercunque collapsa refici, vel restaurari curet. Et denique semotis doctrinae vel opinionis pravae Ministris et Scholarum Rectoribus Pastores pios, idoneos et diligentes Sacramentorum a Deo institutorum fideles administratores sufficiat. Proinde vobis harum serie committimus, et mandamus firmiter, ut dum, et quandocunque dictus Daniel B[eke] Szent Geörgy, cum adiungendis sibi collegis vestri in medium venerit, ejdem una cum suis socys securum, tutumque et liberum comeatum praebere, eosdemque in praemissis omnibus, sine omni scrupulo, et difficultate procedere permittere. Vocatj in coetum sacrum convenire, omnesque legitimos usus, et redditus Ecclesiarum ab antiquo ordinatos, et ab eis quomodocunque abalienatos, ad ipsius requisitionem incunctanter et de facto remittere. Vos vero Officiales quorumvis locorum, in his omnibus, eundem contra inobedientes, sufficientes praesidio et auxilio iuvare. Et denique omnes et singuli eidem omni spe et benevolentia adesse, de condigno ubique hospitio, victualibus, curru et equis, tutaque et sufficientia comitiva, alysque ad iter commodandum, necessarijs, rebus modis omnibus providere et propicere debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in arce nostra Fogaras die decima quarta mensis Apriljs. Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragésimo secundo.

III.

1647 mai 21, Făgăraș.

Principele Gheorghe Rákóczi I îl confirmă pe preotul Ștefan din Berivoi în funcția de protopop suprem al Țării Făgărașului.

Ediții: Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, p. 235-238 (cu o traducere românească).

Reproducere: după copia păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXII, f. 26^v-27^r.

Georgius Rakoci Dei gratia etc. Fidelibus nostris, generosis, egregijs et nobilibus Joanni Kemény de Gyerő Monostor, comiti comitatus Albensis, arcis et praesidy nostri Fogaras, ut et aulicae militiae equesteris ordinis supremo, ac exercitus campestris generali capitaneo, decimarum arendatori supremo, tabulaeque judiciariae assessori jurato, item boni rationistae, caeterisque bonorum arcis nostrae Fogaras officialibus, modernis videlicet et futuris quoque pro tempore constituendis praesentes visuris, nobis dilectis, salutem et gratiam nostram.

Noha annak eleőtte valo ideokbenis Fogaras Földe, és azon lako oláh papok az Erdély Országhi oláh püspök inspectioja alá nem voltak subjectusok, és azoktól dependentiájok nemis volt, az mint informáltattunk, ez liber baronatusságnak eleitől fogva való szabadságais azt kívánván, mindazáltal jó emlekezeteő fejedelmünk idvözült Bethlen Gábor urunk s praedecessorunk Genadi György nevű oláh püspöknek hűséges magaviselését, s érdemességét tapasztalván, conferálta volt küleőn való annuentialis levéllel ez helyre való inspectiótis, úgy mindazonáltal, hogy az Fogaras feőldi esperesteknek állatásában és visitatiojokban, s egyéb igazgatásokbanis Fogarasi tisztviseleőinkkel egy értelemeő, s consensussokbolis procedallion. Azon szerint conferáltuk volt mýs ez eleőt Helias Jorest püspöknek: de az mely kegyelmességünk nem tudván megh beőcdelni, magát hivatallya rendi szerint viselni, több excessionis teorvény szerint sententiában esvén, arestum alattis volt, kit bizonyos conditiok alat boczatattván el, egykor csak el szeőkeőt, s az országhból kibuidosot. Nem akarván azért mind az helynek szabadságára, s mind egyeb respectusokra nézve, mostan más püspökség alá eőket rendelni, praeficialtunk Berivojon lakó István Papot feő esperestjeknek az egész Fogaras Feőldi papoknak, úgy hogy itt valo tisztieinkkel egy értelemeő Fogaras feőldi esperesteket, papokat és egyeb rendeket visitálhasson, teőrvényeket az helynek régi usussa és az országh teőrvénye, constitutioja szerint szolgáltatthasson, arra érdemeket büntethessen, szokot jeővedelmet [!], percipialhasson, magát mindazáltal eőis semmi illetlen és az helynek szabadsága, országh, s annál inkább Isten törvénye ellen való dolgokban ne egyelittse; az it való magyar papokkal jo correspondentiát tartson, Cathechismusra és az Bibliára igazan s oláh nyelven tanítsa, és taníttassa az embereket, az bünt, vétket fedgye, és mindenekben magát úgy viselýe s alatta valóítis úgy igazgassa, mint az Istennek teőrvénye. az országh constitutioja, és az helynek szabadsága kévannya: az mint hogy az fellyeb megh irt módok és conditiók szerint conferaltuk, praeficialtuk durante beneplacito nostro. Kegyelmednek azért itt való capitanyunk Kemény János urnak, és hűséghteknekis udvarbiró, és egyeb tisztthivelő hiveinknek, mind mostaniaknak és jövendőbelieknek kegyelmesen hagyuk és paranczollyukis, ebbeli kegyelmes dispositionkat így értvén, megh irt István Papot, modis et conditionibus sub praemissis, állassa be mingyart az feő esperestségnek tisztiben autoritate haec nostra in parte eisdem attributa, s annak minden részében megh tartván és tartatván s oltalmazván, legyen minden segetséggel és oltalommal neki, procedálhasson hivatallyában fogyatkozás nélkül. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in arce nostra Fogaras, die vigesima prima mensis Maý, Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragésimo septimo.

Georgius Rakoczi manu propria

Joannes Szalardi Vice Secretarius manu propria

Traducerea textului maghiar:

Deși înainte vreme Țara Făgărașului și preoții valahi locuitori acolo nu se aflau sub inspectia episcopului valah al Transilvaniei și nici nu depindeau de el, după cum suntem informați și precum cere însăși libertatea acestui baronat liber, totuși predecesorul nostru de fericită amintire, răposatul principe Gabriel Bethlen, văzând meritele și vrednicia episcopului valah Ghenadie Gheorghe, i-a conferit printr-o scrisoare specială și dreptul de inspectie asupra acestui ținut, însă în

așa fel ca la numirea protopopilor din Țara Făgărașului, în timpul vizitațiilor canonice și în rezolvarea treburilor bisericești să procedeze în consens cu dregătorii noștri din Făgăraș. Același drept l-am conferit și noi episcopului Ilie Iorest, dar el nu a respectat mărinimia noastră și nu s-a comportat conform funcției sale, ba încălcând anumite legi a ajuns chiar și la închisoare, de unde a fost eliberat doar condiționat și a fugit din țară. Din respect pentru libertatea acestui ținut și din alte motive, nevoind să-l subordonăm acum altui episcop, l-am așezat pe preotul Ștefan din Berivoi ca protopop suprem al tuturor preoților din Țara Făgărașului, astfel ca în înțelegere cu dregătorii noștri să-i poată vizita pe protopopi, pe preoți și pe ceilalți locuitori și, conform legilor ținutului și constituției țării, să-i pedepsească pe cei neascultători, să adune veniturile obișnuite, dar să nu se amestece în nici un fel de treburi contra legilor și libertăților ținutului și ale țării și îndeosebi contra legilor lui Dumnezeu, cu preoții maghiari să colaboreze bine, pe oameni să-i învețe în limba lor valahă Catehismul și Biblia, să pedepsească păcatul și greșala și să se comporte el însuși așa cum cere legea lui Dumnezeu, constituția țării și libertatea ținutului. Și în modul și condițiile scrise mai sus l-am întărit și așezat atât cât ne va fi pe plac. Poruncim deci milostiv căpitanului Ioan Kemény, judei curții și celorlalți dregători credincioși ca preotul Ștefan să fie instalat imediat în funcția de protopop suprem, în modul și sub condițiile amintite, și să i se acorde întregul sprijin și totala ocrotire, pentru a-și îndeplini dregătoria fără scăderi.

IV.

1647 iulie 7, Cluj.

Principele Gheorghe Rákóczi I îl confirmă în funcția de protopop pe Popa Neacșu din Alba Iulia.

Ediții: Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, p. 255-256.

Reproducere: după copia contemporană a diplomei confirmaționale destinate Popii Neacșu din Alba Iulia, păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXII, f. 43^v-44^r.

Confirmatio Pastorum Valachicorum infranotatorum super Senioratu. Videlicet Popae Naxul, Laurenty Leőki, Philippi Pap, Todinka Pap, Simon Popa¹⁴⁰.

Georgius Rakoczi etc. Fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus comitibus, vice comitibus, iudicibus, vice iudicibusque nobilium ac juratis assessoribus, toti denique universitati dominorum, magnatum et nobilium, circumspectis item ac providis iudicibus ac juratis ac universis incolis et inhabitatoribus quarumcunque villarum et possessionum, nec non honoratis omnibus et singulis pastoribus et ministris ecclesiarum possessionum Valachalium comitatus Albensis Transsilvaniae, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, cunctis etiam alijs cuiuscunque status, conditionis, gradus, ordinis, honoris, officij, dignitatis, praeeminentiae et functionis hominibus, quorum interest seu intererit, praesentes litteras nostras visuris, lecturis, vel legi auditoris, nobis dilectis salutem et gratiam nostram.

Fejervarat lako Popa Naxul keyelmetek varmegyejeben levő falvaknak, ugy mint Mihalcz, Lupul, Rosia, Springh, Koncza, ket Varda¹⁴¹, Tiburt hataraiban es Tombaffalvabanis egynehany faluknak esperestye talalvan megh bennünk, alazatos kenyergese altal adgya ertesünkre, hogy mar tizenket esztendőben járvan a miulta azon faluk esperestsegenek tisztit viseli, mint hogy abbeli hivatalyarul megh eddigh csak az vladikato volt levele, gyakorta interturballya tisztiben, el szaggatvan egymastul az falukat az regi szokas ellen. Bizonyossan informaltatunk azert beczzultes

¹⁴⁰ Titlul a fost scris inițial pe pagina anterioară, renunțându-se apoi la el. Îl reproduc deoarece conține informații suplimentare: "Confirmationales et Visitationes super senioratu Valachorum Pastorum seniorum officii fungentium Popa Naxul Feiervari, Keresteleken Loki Lőrincz, Losadiban Philip Pap, Diomalyon Miklos Pap, Felseő Peterden Todinka Pap". În traducere aproximativă, acest titlu anunța o serie de confirmări în vederea exercitării atribuțiilor protopopiale și a organizării vizitațiilor canonice pentru Popa Neacșu din Alba Iulia, Lőki Lőrincz din Criștelec, Filip Dan din Jeledinți, Nicolae Pop din Geomal, Todinca Pop din Petridul de Sus.

¹⁴¹ La Juhász I. *Kutvárdá*, localitate inexistentă, fiind vorba de fapt de cele două Oarde, de Sus și de Jos.

hiveinktül megh nevezet Popa Naxulnak tisztesseges jo maga viselese es tisziben serenyen valo eljarasa felol, hogj ennek utannais azon tisztit anyivalis job modal administralhassa, abban kegyelmesen confirmalni es mind az vladika illeten haborgatasa s mind penighlen masok ellen kegyelmes oltalmunk s gondviselesünk ala venni meltoztatunk illyen conditiok alat. **Első** hogj az Istennek igejet oláh nyelven praedikallyak es allatta valo papokalis praedikaltattyak. **Masodik** hogj az melly Cathechismus oláh nyelvre fordittatot, azt mind maguk a templomban s a gyulekezet elöt olvassak s mind penighlen az alatta valo papokal olvastattyak. **Harmadik** hogj az mi nemű temerdekek babonasagokkal nemellyek elnek az kerestseghben es hazassagoknak copulaltatasaban, azokat elhadgyak. **Negyedik** hogj az elebbeni conditiokat, mellyeket az elött esztendővel elejekben attunk volt es be is vettenek, azokat megh tartyak es mind a hazasoknak el valasztasaban es egyeb dolgokbanis ahöz tartyak magukat. **Eotodik** hogj az magyar orthodoxus püspektül inteseket halgatnak minden dolgukban. Mint hogj penigh a gonossagh el kezdet aradni mindenüt, hogj az tisztu alat levo meghnevezet falubeli ecclesiaknak visitalasara kimehessen es az eő tisztu szerint valo visitatiot consueta et antiquitus observata consuetudine veghez vihessen, annualtuk kegyelmesen. Minden rendbeli fen megh nevezet hiveinknek annakokáért kegyelmesen es serio paranczollyuk megh nevezet Popa Naxulhoz valo ebbeli kegyelmessegünket igy ertven, felyul megh irt esperestsegek tisziben illese s megh tartcza es masokkalis conditionibus sub praemissis megh tartassa s mindenek ellen meghis oltalmazza. Annak felette az visitalsrais kimenni, abban modo antiquitus observato procedalni minden megh bantas es haborgatas nélkül procedalni megh engedgye, tiszte alat leveő oláh papokkalis penigh esperesteknek adnoscalni, debita observeranter es obedienter observalni, neki praeferalni minden ellenkezes nélkül, sub amissione tartozzanak. Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Colosvar, die septima Julij Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo septimo.

Traducerea textului maghiar:

Popa Neacșu, locuitor în Alba Iulia, protopop al satelor Mihalț, Lupu, Roșia, Șpring, Cunța, cele două Oarde, Tibru și Tomba, ne aduce la cunoștință cu supunere faptul că de 12 ani deține funcția de protopop al acestor sate, pentru care avea până atunci doar scrisoare de la vlădica, și că este deseori deranjat de el în exercitarea funcției, acesta reușind – contra obiceiului străbun – să provoace o ruptură între satele respective. Aflăte de la enoriași că Popa Neacșu are o comportare cinstită, că își îndeplinește cu vrednicie îndatoririle, pentru a le îndeplini și pe mai departe în modul cel mai bun și a evita pe viitor conturbările vlădicăi, îl luăm sub oblăduirea și grija noastră în condițiile de mai jos: I): Cuvântul lui Dumnezeu să fie răspândit și de el și de preoții subordonați lui în limba valahă; II): Catehismul tradus în limba valahă să fie folosit și citit în biserică în fața credincioșilor atât de el cât și de preoți; III) Să se debaraseze de mulțimea de superstiții practicate cu ocazia botezurilor și a căsătoriilor; IV) Să respecte condițiile date de noi în anul anterior și să procedeze conform aceloră atât în cazul divorțurilor cât și în alte cazuri; V) Să respecte recomandările episcopului ortodox maghiar în toate problemele. Și pentru că răul s-a răspândit peste tot, sprijinim cu mărînimie deplasarea și efectuarea de vizitații în parohiile subordonate. Dispunem așadar dregătorilor să-l ocrotească pe numitul Popa Neacșu, vizitațiile să le desfășoare fără piedici și tulburări, preoții români din subordinea sa să i se supună și să-l informeze fără nici un fel de împotrivire.

V.

1648 iunie 27, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi I îl confirmă în funcția de protopop pe Ioan Pop din Crăciunel, care administrează și până atunci 11 sate.

Ediții: Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, p. 238-240 (cu o traducere românească).

Reproducere: după copia contemporană a diplomei confirmaționale destinate Popii Ioan din Crăciunel, păstrată la Arhivele Naționale Maghiare. *Libri Regii*, vol. XXIV, f. 12^{rv}.

Confirmatio Senioratus Valachicalis Ioannis Pap in Karácsonffalva.

Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transilvaniae etc. Fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus comitibus, vice comitibus, iudicibus, vice iudicibusque nobilium ac juratis assessoribus, universitatieque dominorum magnatum et nobilium; circumspicis item et providis, iudicibus ac juratis, universisque incolis et inhabitatoribus quarumcunque villarum et possessionum; nec non honoratis omnibus et singulis pastoribus ac ministris ecclesiarum possessionum Valachialium comitatus de Kükeöleö, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, cunctis etiam alijs, cujuscunque status, conditionis, ordinis, gradus, honoris, officij, dignitatis, praecminentiae et functionis hominibus, quorum interest seu intererit, praesentes litteras nostras visuris, lectoris vel legi auditoris nobis dilectis, salutem et gratiam nostram.

Kegyelmetek vármegyéjében Karácsonffalván Iako János Pap, tizen egj falubeli oláh ecclesiáknak esperestye, tanála megh bennünköt alázasos könyeörghése által, adván értésünkre, hogj abbeli hivataljától mégj addigh az mostani conditiok szerint levele nem lévén, az Wladika gyakorta megh háborgatná tisztében, el szagattván egymástól a falukat az réghi szokás ellen. Bizonyosan informáltatván azért megh nevezet János Papnak tisztességhe jo magha viselése, és tisztiben serennyen való el járása feleől, hogj ennek utánais azon tisztit annývalis job moddal ki szolgáltatassa, abban kegyelmesen megh ereössíteni, és mind az Wladika illeten háborgatása, s mind penigh mások ellen kegyelmes oltalmunk és gondviselésünk alá venni méltóztattunk ilyen okok alatt. **I.** Hogj az Istennek ighéjét oláh nyelven praedikállyá, és az alatta való papokkalis praedikálttá. **II.** Hogj az mely Catechismus oláh nyelvre fordittatot, azt praedikállyá és az alatta való papokkalis praedikálttá. **III.** Hogj az mely temérdek babonasághot az keresztségben és az házásoknak eöszve adásában eddigh observaltanak, azokat el hadgja, és semmi nemeö egymástól való el választást az magjar orthodoxus püspeök hire nélkül ne tegyen. **IV.** Hogj az mely conditiókot ennek előtte eöb esztendeövel elejekbe attunk, s maghokis be vöttek azokat megh tartá. **V.** Hogj minden dolgokban az magjar orthodoxus püspeökteöl halgasson és ércsen. Mint hogj penigh az gonosságh mindenütt el kezdett áradni: hogj az eö tisztit alat leveö megh nevezet falubeli ecclesiáknak látogatására ki mehessen, és az eö tisztit szerint való látogatását az réghi be veöt szokás szerint végben vihesse, megh engettük kegyelmesen. Minden rendbeli fen megh nevezet hiveinknek annakokáért kegyelmesen és serio paranczollyuk, megh nevezet János Paphoz való ebbeli kegyelmességünkeöt igj értvén, fellyül megh irt esperestségheinek eöteöt tisztiben esmerje, megh tarcza, és másokkalis megh tartassa. Annak felette az látogatásrais ki menni, s abban az réghi szokás szerint el járn minden megh bántás és háborgatás nélkül megh engedje. Tisztit alat léveö oláh papokis penigh esperestyeknek esmerni, s minden ellenkezés nélkül való engedelemmel hozzája lenni tiszték el vesztése alat tartozzanak. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum in civitate nostra Alba Julia die vigesima septima Juny Anno Domini millesimo sexcentesimo quadagesimo octavo.

Rakoci manu propria manu propria

Joannes Horvat de Palocz secretarius manu propria

Insimul confirmati sunt, hoc anno, et die, quatuor alij seniores Valachicales, Galaczon Iako János Pap, Péterházán Iako Mihály Pap, Csuczon¹⁴² Iako György Pap Illyej Esperest, Örmény szekén Iako Opra Popa.

Traducere: În esență, documentul are același conținut ca și cel anterior. La final se precizează că în aceeași zi au mai fost confirmați încă patru protopopi valahi: Ioan Pop din Galați, Mihai Pop din Petrești, Gheorghe Pop din Ciuci protopopul Iliei și Oprea Popa din Armeni.

VI.

1648 decembrie 15, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi II îl confirmă în funcția de protopop pe Petru Pop din Vârfurile (comitatul Zarand), în locul protopopului anterior demis pentru că s-a comportat necorespunzător.

¹⁴² La I. Lupaș lectură greșită, Csirezon-Cerișor, localitate situată și ea în apropiere de Ilia. Vezi și Anexa VI.

impunându-i cele cinci condiții menționate în documentele anterioare și luându-l sub ocrotirea sa în cazul că ar avea neplăceri din partea vlădicăi.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXIV, f. 43^r-44^r.

Confirmatio Senioratus Valachialis Honorabilis Petri Csucsi, in eadem Csucs, et Comitatu de Zarand.

Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transilvaniae partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Fidelibus nostris Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Comitibus, Judicibus, Vice Judicibusque nobilium ac iuratis Assessores, Universitatieque Minorum Magnatum et Nobilium incolis et inhabitatoribus quorumcunque villarum et possessionum nec non honoratis omnibus et singulis Patronibus ac Ministris Ecclesiarum Possessionum Valachialium in Comitatu de Zaránd existentis modernis scilicet et futuris quoque pro quovis tempore constituendis; cunctis etiam alijs cujuscunque status, conditionis, ordinis, gradus, honoris, officij, dignitatis, praeeminentiae et functionis hominibus quorum interest seu intererit praesentes nostras visuris lecturis vel legi audituris nobis dilectis, salutem et gratiam nostram.

Kegyelmeket varmegyejeben levő oláh Ecclesiaknak edgik esperestje Csucsi Péter Pap talála megh bennünkeőt alázatos keönyörgese által; advan értésunkre, hogy az előtt valo esperest illetlen magaviselesejert abbeli tisztitől privaltatvan, eő allitatott volna tiszteben, bizonyosson informaltatvan azert bezületes hivünkteöl, meghnevezet Peter Papnak tiszteseges jo magaviselese es tiszteben serenyen valo eljárása felöl; hogy ennek utannais azon tisztét annyivalis job moddal ki szolgaltathassa, abban kegyelmessen confirmalni, es mind az Wladika illetlen haborgatása, s mind penigh masok ellen kegyelmes oltalmunk s gondviselesünk ala venni meltoztattuk illýen conditiok alatt. **Elsőben.** Hogy az Istennek igejét oláh nyelven praedikallya es az alatta valo papokkalis praedicaltassa. **Masodszor.** Hogy az mely Catechismus oláh nyelvre forditatott azt praedikallya es az alatta valo papokkalis praedicaltassa. **Harmadszor.** Hogy az minemű temerdekek babonasagot az keresztsegben es az házásoknak eőszve adasaban eddigh tartottanak, azokat el hadgia es semminemű egymastol valo elvalasztást az magyar orthodox Puspeők hire nélkül nem teszen. **Negyedszer.** Hogy az mely okokot ennek előtte eőt esztendovel elejekben attunk s be is veőtenek, azokat megh tartya. **Eoteodször.** Hogy minden dolgokban az Magyar Orthodoxus Puspeőktől halgasson es ercen. Mint hogy penigh az gonossagh mindenütt el kezdet áradni; hogy az eő tisztí alatt levő falukbeli Ecclesiaknak visitálásara ki mehessen, es az eő tisztí szerént valo latogatását az reghi be vött szokas szerent vegben vehesse megh engettük kegyelmessen. Minden rendbeli fen megh nevezet hveinknek annakokaert kegyelmessen es serio parancziollyuk megh nevezet Peter Paphoz valo ebbeli kegyelmessegunkeőt igy értvén fellyel megh irt esperestsegenek tiszteben tisztellye, megh tarcza, es masokkalis megh tartassa s mindenek ellen megh oltalmazza, annak felette az visitálásrais ki menni s abban az regi szokás szerent minden megh bantas es háborgatas nélkül megh engedgye; tisztí alatt levo oláh papokis esperestyeknek esmerni s engedelmesseggel hozzaja lenni minden ellenkezes nélkül tiszték el vesese alatt tartozzanak. Secus non facturi praesentibus perfectis exhibenti restituti. Datum in civitate nostra Alba Julia die 15 Decembrii Anno 1648.

VI/A.¹⁴³

1649 iunie 22, Deva.

Principele Gheorghe Rákóczi II stabilește sarcinile care îi revin lui Sóti János, predicatorul Devei și protopopul bisericilor din comitatele Hunedoara și Zarand, pe parcursul desfășurării vizitațiilor în parohiile subordonate.

¹⁴³ Pentru compararea cu statutul și atribuțiile protopopului calvin maghiar reproduc diploma de confirmare a lui Sóti János, a cărui jurisdicție se întindea peste calvinii din comitatele Hunedoara și Zarand, unde viețuia cea mai compactă masă de români calvini. Pentru o imagine cât mai exactă a sarcinilor protopopești vezi și dalteria dată la 4 decembrie 1628 de mitropolitul Ghenadie Bradi protopopului Ianăș din Hunedoara, T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 253-254; N. Iorga, *Studii și documente ...*, XII, p. 281.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXIV, f. 100^v-102^r

Visitatoria Pastoris Orthodoxi Devensis Joannis Soti.

Georgius Rakoczy Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes etc. Fidelibus nostris universis et singulis Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Comitibus, Vice Comitibus et Judicialium quorumcunque Comitatum, signanter autem Comitatum Hunyadiensi et de Zarand, Capitaneis, Praefectis, Provisoribus, Castellanis Arcium, ac aliud quorumvis locorum Officialibus, Tricesimatoribus, Teloniatoribus pontium, passuum, vadorum, viarumque Custodibus, Prudentibus item ac Circumspectis Judicibus primarius et Juratis civibus quorumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum, earumque Patronis, Pastoris, Rectoris et aedituis cunctis etiam alijs quorumcunque officio dignitate, et praefectura fungentis, ubivis in ditione nostra Transilvanica et Comitatus aut dictis constitutis et commemoratis, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, praesentes nostra visuris nobis syncere dilectis salutem et favorem nostrum [!].

Keresztyeni tisztünk szerent az Isten tisztességre gondot akarván viselni: minthogy ertyük az Ecclesiakban mennyi sok ellfordult állapotok, tevelygesek, s usitasok szarmaztanak, azonkeppen az Egyhazi embereknek is az haladatlan nemelly halgatoctól, az Isten igjének megutalasa, vetese miatt, az Ecclesiához rendeltetett jokat sokan ell idegenitven, magok számára foglalván, es mas idegen usura fordítván mindentől haborgatasok legyen, ehhez kepest nem csak illendeőnek, hanem ugyan szüksegesnek is tiltelenek lenni, ha az beőczűlletes Soti Janos Devai praedicator, et Hunyad s Zarand varmegyeknek seniorat visitatoria ki bocztanakok, ki bocztatván azért megengedtetik neki, hogy az Ecclesiakot mindenütt az megnevezett varmegyekben szabadoson visitalhassa, azokban levoő tanitokat tudományokban, eletekben, erkeőlczeőkben, magok viseleseken szorgalmatosan meg visitallya, circallya, eőket egyben hivatthassa, egyben hivatván még hűteők szerentis (ha külőmben nem lehet) az olly jokat, jővedelmeket, melyek eleitől fogván az Ecclesiához voltak rendeltetven, meg tudakozván az Praedicatori hazoknak szabadsagokkal, Praedicatorok, mesterek jővedelmeuel egygyütt, ha azok valamellyike ell idegenitetett volna, vissza szerezze, es helyyere alassa: ugy hogy az Ecclesia szabadsagha, se az vitezleő, se nemes, es egyeb rendekteőlis meg ne haborittassanak, hanem uyonnán helyre állatván, meg tartassek. Annak felette a' Templumok es egyeb Egyhazi epūletek, melyek Isten tisztességre epittetnek, ha nemellyeknek negligenciajok, gondviseletlensegek miatt ell romlattanak, pusztultak volna, azokis uyonnán meg epittessenek. Ha penig az olly Ecclesiához tartozó jokat, melyeket az Ecclesiától ell idegenitettenek, avagy ell advan vakmereőül vissza nem akarnak adni, es kezekbeől, akar kiknel volna, ki nem bocsatani, azonkeppen az Templumokat, ahoz valo epūleteket, Praedicatorok hazait, Scholakot meg nem epiteni, avagy az Egyhazi szolgak, Praedicatorok, mesterek, jővedelmet meg altalkodván meg akarnak tartani, az olly embereket, akarmelly állapot, es hivatalbeli emberek legyenek, az meg nevezett senior az Hunyad es Zarand varmegyei Ispanok es Vice Ispanok segitséggel leven neki, ez neki adatott levelűnknek erejével, eleőszor tizenket forintal, masodszor huszonnegyvel büntesse meg; annakutanna viszont az ki a' vakmereő engedetlenseghben ugyan meg kemenyednek, az ollyanakat a' die visitationis computan[do] ad octavum diem in praesentium mandatum ez levelűnk autoritassau al citallya, a' hol engedetlensegeknek mēltő büntetese veszik: Vegezetre a' tevelygeő tudomány, feslett gonosz életű, erkeőlczű ministereket az Ecclesiától amovealván, azok helyyekben jambor Isten feleő, jo tudomány, szent kegyes eleteőket allasson, kik az eő Tisztekben Istennek parancsolattya szerent jozanon ell jarván, az Urtól szerzetetett sacramentumokat tisztán igazan ki szolgaltassak. Az Egyhazi szemellyel penig ha kinek valami dolga, cūsaja leszen, nem egyebűtt, hanem a' meg nevezett competens Biraja, seniora eleőt keresse akarkii. Annakokaert hadgyuk es serio parancsollyukis, ez levelűnk latván valahányszor [?] Soti Janos meg irt senior velle levoő több hites Assessorival keőzitekben megyen, eőket mindennütt bekevel bocztatván, az fellyül meg irt modok szerent dolgaiban szabadoson procedalni engedven, mikor az Szent Gyūlekezetben hivattattok ell menni, es minden teőrvény szerent valo szokasokat, kivel az eleőt az Ecclesiában eltenek fel venni, az ecclesiához tartozó jokat, jővedelmeket azok feleő valo requisitoria vissza adni es bocsatani, Templumokat, Praedicatorok hazait, Scholakot epiteni, es mindenekben teőrvény szerent valo engedelmessegeket mutatni, minden

utan es modon haladek nekül tartozzatok. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restituis. Datum in Curia nostra Devensis die vigesima secunda mensis Junij Anno Domini millesimo sexcentesimo quadagesimo nono.

Georgius Rakocy manu propria

Joannes Szalardi Vice Secretarius manu propria

Traducerea textului maghiar:

Conform credinței noastre și cu grijă profundă față de Dumnezeu, având în vedere multiplele fenomene negative ce au loc în cadrul Bisericii noastre, conform cărora se constată o îndepărtare a oamenilor de la cuvântul lui Dumnezeu, însușirea de către unii a bunurilor Bisericii în favoarea lor personală sau chiar în folos străin, considerăm foarte necesar a-l trimite în vizitație pe numitul și instituit Sóti János, predicatorii, protopop al comitatelor Hunedoara și Zarand, pentru a vizita în mod liber parohiile din comitatele amintite și a le controla cu sârg enoriașilor viața, moralitatea, comportamentul și activitatea în domeniul științelor și învățăturilor, a-i convoca la adunare, a-i trage la răspundere, a recupera eventualele înstrăinări de bunuri ale parohiilor și a le reageza în locul lor de odinioară, a le păstra acolo în ordine. De asemenea, să fie reconstruite toate bisericile și alte clădiri ridicate în cinstea lui Dumnezeu, distruse și degradate din neglijența unora. Iar dacă bunurile înstrăinate ale bisericilor nu vor fi restituite, casele predicatorilor și școlile nu vor fi construite, iar slujitorii bisericii, predicatorii, învățătorii vor reține venituri ce nu li se cuvin, astfel de oameni, ori de ce categorie ar fi, împuternicitul nostru – pe baza scrisorii noastre, ajutat de Comitele și Vicecomitele Hunedoarei și Zarandului – îi va pedepsi la început cu 12 florini, la doua oară cu 24, pe urmă cei ce persistă în împotrivire aceia să fie citați în fața legii, unde își vor primi pedeapsa meritată. În fine, preoții cu viață desfrânată să fie înlocuiți cu alții cu frică de Dumnezeu, înzestrați cu învățătură, cu o viață exemplară, care să procedeze în funcțiile lor conform poruncilor lui Dumnezeu, slujind curat sacramentele primite din partea Domnului. Orice cauză ivită în legătură cu o persoană bisericească să nu fie adresată în altă parte, ci doar judecătorului desemnat de protopop. Prin urmare, dispunem și poruncim ca, dacă Sóti János, cu scrisoarea noastră în mână, se va prezenta împreună cu asesorii săi în mijlocul vostru, să fie primit în pace pentru a proceda la rezolvarea problemelor de la fața locului, admitând retrocedarea eventualelor bunuri însușite, reconstruirea bisericilor, a caselor parohiale, a școlilor, manifestând în toate îngăduință deplină.

VII.

1650 aprilie 12, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi II îl numește pe Savul Popa episcop peste cei de confesiunea grecească din comitatele Solnocul Interior și Mijlociu, Maramureș, Sătmăr și districtul Chioarului, așezându-l în dependență de superintendentul calvin maghiar și de vlădica din Alba Iulia și impunându-i spre respectare șapte condiții, referitoare la propovăduirea Cuvântului divin în limbile română și ruteană, utilizarea Noului Testament, a Psaltirii și a Catehismului tipărite la Alba Iulia, reglementarea cauzelor de divorț, interzicerea sfințirii persoanelor nedemne, candidații la preoție urmând a fi examinați împreună cu vlădica și superintendentul, cu care va colabora pentru rezolvarea tuturor problemelor importante, în vederea îngrijirii bisericilor și a reformării/aducerii lor la practicarea adevăratului cult al lui Dumnezeu.

Ediții: Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 30-33.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXV, p. 205-207.

Episcopatus Popae Szavul Graecanici ritus Pastoris.

Nos Georgius etc. Memoriae etc. Quod cum nihil christiano Principe aequum dignum, nihil officio suo magis consonum reputemus, quam populorum gubernationi suae divinitus conditorum salutis internae et externae impense, et per diis, ac per noctibus studiis invigilare, tanto autem salutis internae cura praestat, quanto anima corpus excellit, quae rebus humanis tanquam caducis, rejectis, illis incumbit, ea medicatur, quae mentem nostrum ad Deum evehant, et cultum illius sincerum infundant. Hanc vitae supernae et sempiternae curam et modum, dum saepe saepius animo

revolvimus, et circa spiritualia, animos subditorum nostrorum opinionibus varjys luctari, maxime autem Valachos et Rutenos, tantis superstitionibus immensos intuiur comperimus et evulsionum illarum requint summam, et medio optima cum primis in Ecclesiis eorum Antistem commodum, eam in rem inter alios commendatus nobis Honorabilis Szavul Popa graecanice confessionis ut vulgo vocatur Pastor, qui licet illius religionis defectibus obnoxius, nihilominus, bona propensione, et sancta emendationis cupidinae accensus perhibetur; eum itaque in ditionibus nostris ultra fluvios Sajum et Samusium in Szolnok Interiori, mediocri et districtu Keovariensi, item Maramarusiensi et Szatthmariensi Comitatibus universis illius confessionis Pastoribus praeficiendum, et ante eos in Episcopalem dignitatem promovendum et collocandum duximus, imo praeficimus promovemus et collocamus praesentium per vigorem, his in emolumentum illarum Ecclesiarum in se assumtis conditionibus. I. Verbum Dei Valachos in lingua propria Rutenos similiter in sua propria doceri ac institui curabit. 2. Sub poena depositionibus pastoribus et ministris inspectioni suae concessis, quo Novum Jesu Testamentum, Catechismum et Psalterium comparent, injungere tenebitur, et hinc semina Verbi Divini cordibus auditorum, avulsis superstitionibus infundi facere studebit; recta siquidem institutio, absque libris commode fieri nequeat. III. Inter conjuges praeter crimen fornicationis, divortium, et inter personas inconvenientes copulam haud permitat, ac siquid in ejus modi negotiis, judicio suo et suorum assequi non poterit, Domini Superintendentis Orthodoxi et Waladicae [!] Albensis consilio, et suffragiis uti et ea sequi tenebitur. IV. Indignitos ad officium Pastoratus haud quaquam promovere ausit, verum promovendos stricte examinare, et pro suprema censura huc Albam Juliam tanquam sedem superiorem expedire debet. V. In discussione causarum externarum nihil a se, sed omnia consentientibus senioribus, se facere et efficere adstringet. VI. Causas omnes majoris momenti huc Albam Juliam, ne cui de suppressione iuris sui conquerendi occasio suppedietur transmittere, et in omnibus etiam alyis negotys, quae pietatis promotionem, et animarum salutem concernunt, ab Orthodoxo Superintendente, et Wladica Albensi dependere, et eorum consilia sequi itidentidem [!] de rebus necessariis, eosdem per homines et litteras requirere et consulere tenebitur. VII. In anniversarijs Pastorum Valachorum conventibus, in persona, aut si id casu aliquo, gravi fieri haud possit per legatos idoneos et fide dignos hic Albae Juliae comparere sit adstrictus, denique ea omnia in ista Episcopali sua functione acturus erit, quae fidum verbi divini Ministrum, et et [!] antesignatum decent, memoria vivaci apud se saepe saepius revolvens, munus suum, esse pascere gregem, regere Ecclesiam Dei, pietatem et cultum ejus promovere contraria omnia extirpare, non imperitare, non desiderare, et corpori incumbere, nec deglubere et depascere gregem. Ad extremum, sui etiam muneris esse sciat, ex comuni tamen Seniorum suorum assensu, de vita Pastorum in sua diaecesi commorantium quotannis inquirere, et an populum recte doceant cognoscere, in secus facientes animadvertere, Tempia collapsa adintegrare, et ad sincerum cultum Dei reformare. Ad quae omnia auctoritatem etiam eidem dedimus et concessimus, damusque et concedimus per praesentes. Quocirca vobis universis et singulis, tam secularibus quam ecclesiasticae functionis hominibus praescriptam graecanicam confessionem in praelimitatis ditionis nostrae partibus observantibus committimus et mandamus firmiter quatenus dictum T. pro Episcopo vestro a nobis promotum habere, agnoscere, eidemque in omnibus ipsi a nobis injunctis et indultis aliisque quibusvis, quae sui muneris erunt, obtemperare in (observatis eidem a nobis praescriptis conditionibus). Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restituti. In cuius rei robur et testimonium majus, praesentes litteras nostras dandas duximus et conferendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia die duodecima Aprilis Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo.

Georgius Rakoci

Joannes Horuat de Palocz Secretarius

VIII.

1651 iulie 7, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi II îl numește pe Mihail Molodici episcop peste cei de confesiune grecească din comitatul Maramureș, impunându-i cele șapte condiții cuprinse și în documentul anterior.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXV, p. 481-483.

Nos Georgius Rakoci etc. Memoriae commendamus tenore praesentium quibus expedit universis, quod cum nihil christiano Principe aeque dignum nihil officio suo magis consonum reputemus quam populos gubernationi suae divinitus conditorum salutis internae inpeni et per dŷs ac per noctibus studŷs invigillare, tanto autem animo salutis internae cura praestat, quanto anima corpus excellit, quae rebus humanis tanquam caducis rejectis illis incumbit, ea medicatur quae mentem nostrum, ad Deum evehant et cultum illius sincerum infundant, hanc vitae supernae et sempiternae curam et modum, dum saepe sepius animo revolvimus, et circa spiritualia animos subditorum nostrorum opinionibus varis luctari, maxime autem Valachos et Ruthenos, tantis super[stitionibus] immensos intui[mur] comperimus, evulsionum illarum studium requirite summam et medio optima cum primis in Ecclesys eorum Antistem commodum, eam in rem inter alios commendatus nobis honorabilis Michael Molodicz Graecanicae confessionis ut vulgo vocatur Pastor, qui licet illius religionis defectibus obnoxius, nihilominus bona propensione et sancta emendationis cupidine accensus perhibetur, eundem itaque in ditione nostra, ac Comitatu Maramarusiensi, universis illius confessionis Pastoribus praeficiendum, et ante eos in Episcopalem Dignitatem promovendum et collocandum duximus, imo praeficimus promovemus et collocamus praesentium per vigorem. His in emolumentum illarum Ecclesiarum in in [!] se assumtis conditionibus: I) Ver[b]um Dei Valachos in lingua eorum propria Ruthenos scilicet et in sua propria doceri ac institui curabit. II) Sub poena depositionibus Pastoribus et Ministris inspectioni suae concessis, quo Novum Jesu Testamentum, Catechismum et S Psalterium comparent iniungere tenebitur et hinc semina Verbi Divini cordibus auditorum, auulsis superstitionibus, infundi facere studebit recta si quidem institutio absque libris commode fieri nequeat. III) Inter coniuges praeter crimen fornicationis divortium, et inter personas inconvenientes copulam haud permitat ac si quid in eyusmodi negotys iuditio suo et suorum asequi non poterit, Domini Superintendentis Orthodoxi et Wladicae Albensis consilio et suffragiis, uti et ea sequi tenebitur. IV) Indignitos ad officium Pastoratus haud quam promovere ausit, verum promovendos stricte examinare, et pro suprema censura huc Albam Juliam tanquam sedem superiorem expedire debebit. V) In discussione causarum externarum nihil a se, sed omnia consentientibus senioribus, se facere et efficere adstringet. VI) Causas omnes maioris momenti huc Albam Juliam ne cui de suppresione iuris sui conquerendi occasio suppeditetur transmittere omnibus etiam alyis negotys, quae pietatis promotionem et animarum salutem concernunt ab Orthodoxo Superintendente, et Wladica Albensi dependere ac eorum consilia sequi identidem de rebus necessarijs eosdem per homines et litteras requirere et consulere tenebitur. VII) In aniversarijs Pastorum Valachorum conventibus in persona, aut si id casu aliquo, gravi fieri haud possit per legatos idoneos et fide dignos hic Albae Juliae comparere sit a[d]strictus, denique ea omnia in ipsa Episcopali sua functione acturus erit quae fidum verbi divini Ministerium, et antesignatum decent, memoria vivaci apud se saepe saepius revolvens, munus suum, esse pascere gregem regere Ecclesiam Dei, pietatem et cultum eius promovere contraria omnia extirpare, non imperitare, non desidere et corpori incumbere, nec declubere et depascere gregem, ad extremum, sui etiam muneris esse sciat ex comuni tamen Seniorum suorum assensu, de vita Pastorum in sua diaecesi commorantium quotannis inquirere, et an populum recte doceant cognoscere, in secus facientes animadvertere Tempia collapsa ad integrare, et ad sincerum cultum Dei reformare. Ad quae omnia auctoritatem etiam eidem dedimus et concessimus, damusque et concedimus per praesentes. Quocirca vobis universis et singulis, tam secularibus quam ecclesiasticae functionis hominibus praescriptam graecanicam confessionem in praelimitatis ditionis nostrae partibus observantibus committimus harum serie firmiter quatenus dictum Michaellem Molodicz pro Episcopo vestro a nobis promotum habere agnoscere, idemque in omnibus ipsi a nobis injectis, et indultis, alyisque quibusvis quae sui muneris erunt obtemperare et dicto audientis esse modis omnibus debeatis et teneamini observatis nihilominus eidem a nobis praescriptis conditionibus. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in cuius rei maius robur et testimonium praesentes litteras nostras dandas duximus et conferendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia die septima July Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo.

XI.

1651 iulie 7, Alba Iulia.

Principele Gheorghe Rákóczi II, pe baza condițiilor stabilite de antecesorul său, îl confirmă în funcție pe vlădica Simion Ștefan, episcopul celor de credință grecească din Ardeal, extinzându-i jurisdicția și asupra Sătmarului.

Ediții: Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 35-36.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, XXV, p. 483-484.

Stephan Popa Wladika Puspöksége Confirmatioja.

Georgius Rakoczi etc. Fidelibus nostris Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Comitibus iudicibus nobilium, item Capitaneis, Vice Capitaneis, Iudicibusque Regys, Praefectis, Provisoribus, et Capellanis Arcium, nec non Prudentibus ac Circumspectis Magistris Civium, Regys et Sedis iudicibus caeterisque juris Civibus, quorumcunque Comitatum, districtuum, et Sedium Siculicalium, ac Saxonicalium modernis scilicet et futuris quoque pro temporis constituendis, cunctis etiam alijs quorum videlicet interest seu intererit tam Ecclesiasticis, quam Saecularis praesentium notitiam habituris nobis dilectis salutem cum favore.

Feiervari varasunkban lako Somonius [!] Popa Stephan hitünk Erdely országi Görögh vallason levő Ecclesiaknak Püspökje talala megh alazatosson megh [!] benünket, hogy azon Püspökséghez tisztiről valo üdvözült Urunktol valo, adatot privilegiuma szerint ennek utannais megh tartanak, es masokkalis megh tarttatnak azon tisztiben. Megh tekintven azert böcsületes hiveinknek mellette valo terekedeseket, es jo erkölcséről s maga viseleséről tött commendatiokat, müis azon tisztiről üdvözült Urunktol adatot levele tartasa szerint, minden reszeiben aszt helyben hagyvan, megh akariuk Püspökségeben tartani, annak felette nem akarvan Szakmar vármegyében is az görögh valláson levő Ecclesiakat, azoknak tanitoit csak a magok igazitasaban hadni, azon Conditiokkal authoritassal, mint a mastani tisztit viseli, azakatis az ő igazgatasa ala attuk es engedttük, paranczalyvan kegyelmessen minden rendbeli hiveinknek, meghirt Simonius Popa Stephan hüvünket azon Püspökségnek tisztiban, üdvözült Urunk leveliben megh irt conditiok alat, annak tartasa szerint megh tarczsa, es masokkalis megh tartassa, hogy közensegessen az ő tisztu alat levő Ecclesiakkal, magahoz arra rendeltetett io erkölczü Papokkal együt ki menyven igazgatathassa, botrankozasokban iobbithassa, az melto bünösöket megh bünthetesse es minden az ő tisztühez illendő dolgokban az regi szokas szerint mehessen elő, secus non facturi praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Iulia die septima Julij Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo.

Traducerea textului maghiar:

Confirmarea ca episcop a vlădicăi Ștefan Popa.

Simion Popa Ștefan, Episcopul bisericilor de credință grecească din Ardeal care locuiește în Alba Iulia, ne-a vizitat și cu umilință ne-a solicitat să-l menținem și să fie menținut și de alții în această funcție dată lui de preafericitul nostru Domn, după privilegiul său de mai înainte. La recomandarea credincioșilor noștri și constatând buna sa comportare și moralitate, noi suntem pentru menținerea sa în calitatea de episcop; nedorind ca bisericile de religie grecească din comitatul Sătmar și învățătorii acestora să rămână doar sub îndrumare proprie, le-am dat și le-am cedat și pe acelea sub îndrumarea sa, poruncind tuturor credincioșilor noștri să-l mențină, sub condițiile exprimate în scrisoarea preafericitului nostru Domn, și să fie menținut și de alții, pentru a îndruma bisericile împreună cu preoții de bună moralitate, a-i îndrepta în caz de tulburări, a-i pedepsi pe cei păcătoși și a proceda în toate problemele conform vechiului obicei.

X.

1659 iunie 28, Alba Iulia.

Principele Acațiu Barcsai îl confirmă pe Nicula Pop din Hunedoara în funcția de protopop, conform vechilor privilegii acordate de stăpânii domeniului și de vlădicii bălgrădeni, care sunt și ele cuprinse în prezentul document. Nu se menționează nici o condiție reformatoare, recunoașterea sa în funcția

protopopială fiind declarată în virtutea dreptului succesoral și a deținerii documentelor confirmaționale anterioare.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXVII, p. 212-216.

Confirmatio Petropopatus Nicolae Pap de Vajda Hunyad Ecclesiæ Valachicarum in Comitatu Hunyadiensi senioris

Nos Acatius Barsai Princeps Transilvaniæ etc. Memoriae commendamus tenore præsentium significantes quibus expedit universis; quod Reverendus Nicula Pap de Vajda Hunyad, pro nunc ibidem pastor Ecclesiæ Valachicæ cum districtus eiusdem petropopum [!] exhibuit nobis et præsentavit literas quasdam super personalitate officii ipsius petropopatus donationales privilegiales et confirmationales Avis Atavisque illius, unas quidem ab Illustrissimam quondam Dominam Beatrice de Frangepan, Illustrissimi quondam Domini Joannis Corvini Liptoviae Ducis, ac Regnorum Dalmatiæ, Croatiae et Sclavoniæ tunc Bani etc., oppidi ac districtus Hunyadiensi Domini terrestri etc., Relicta etc., alteras a Georgio quondam Ducem etc., pro tunc castri hunyadiensi Domino terrestri sed ob vetustatem temporis ignoti pro tunc nominis etc. Item a Valentino Török de Ening castri et districtus Hunyad heredes perpetuo etc., ac Stephano quoque Archiepiscopo Ecclesiæ in Transilvania Valachiarum, pro tunc autem Ecclesiæ Albensi itidem Valachicæ pastore idiomate Valachico conscriptas sed in præsentii hungaricæ translatae etc. sub sigillis eorum usualibus super cera rubra priores quidem tres ultimam autem sigillo Archiepiscopatus Transilvaniarum Ecclesiæ Valachicarum negro intuitu colori in papiro duplici patenter impressive communitate jure perpetuo datas et concessas. Suplicans nobis idem Nicula Pap debitam cum instantia humillime ut nos universas illas omniaque et singula in eisdem contenta, ratas, gratas, et accepta habere approbare, ratificare et confirmare dignaremur, quod quidem literarum tenor talis est.¹⁴⁴

Nos Beatrix de Frangepan Illustrissimi quondam Domini Joannis Corvini Liptoviae Ducis ac Regnorum Dalmatiæ, Cr[oi]atiæ et Sclavoniæ Bani etc. Relicta; Memoriae comendamus tenore præsentium significantes quibus expedit universis. Quod nos attentis et consideratis vita, virtute, morum honestate ac saltem¹⁴⁵ morem Rascianorum literalis scientiæ sufficienti peritia aliisque probitatum meritis discreti Petri præsybri Valac[h]orum de Zoceth, quibus ipse apud nos nonnullorum fidelium nostrorum fide dignorum testimonio meruit commendari, eundem veluti personam idoneam et benemeritam ad officium petropopatus Ecclesiæ Valachorum in oppido nostro Hunyad vocato fundatae, ad præsens de jure et de facto vacantis, simul cum Domo ac cunctis utilitatibus, proventibus et obventionibus eiusdem Petropopatus provenire debentibus locis, debitis, Templiis autoritate nostri juris patronatus duximus nominandum, eligendum et confirmandum præsentium per vigorem, quocirca vobis universis et singulis pastoribus Valachorum ubique in pertinentiis castri nostri Hunyad ad præsens constitutis et in futurum constituendis harum serie firmiter præcipuentes mandamus aliud firmiter serio nolentes, quatenus a modo in posterum præfato Petro Paroco petropope nostro et nemini alteri de [...] cum [?] vitis obtemperare, pariter et obedire ac denuo verum proventum, fructibus [?] subventionibus e medio vestrum rationem hujusmodi petropopatus provenire debentibus locis debitis Templibus seu oportere[?] more aliis consueti [...]. Item respondere debentibus et teneamini, proven[?] intuit [?] omniis [?] nobis et prædicto castro nostro Hunyad vere e medio provenientibus super salvis remanere secus in præmissis non facturi, præsentibus perfectis exhibenti restitutis. Datum in castello nostro Rokonok in festo beati Georgii Martiris Anno Domini millesimo quingentesimo sexto.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Deși se obișnuiește ca transumpturile să fie prezentate ca documente separate, în acest caz ele nu interesează decât ca material comparativ. De aceea mi s-a părut mai utilă păstrarea lor aici decât scoaterea din context și așezarea în ordine cronologică în cuprinsul Anexei. Din păcate, transcrierea a ridicat numeroase probleme, determinate de grafia foarte neîngrijită a scribului, pe alocuri chiar indecifrabilă, și de lipsa de calitate a traducerii în limba maghiară, de multe ori ininteligibilă.

¹⁴⁵ La lorga *secundum* (vezi nota următoare).

¹⁴⁶ Rokonok, 1506. "Beatrix de Frangepan, văduva lui Ioan Corvin, fiul regelui Matia Corvin, la recomandarea unor consilieri credincioși cu privire la calitățile morale, virtuțile și cunoașterea

Nos Georgius Dei gratia Marchio Brandenburgensis, Slessiae, Prussiae, Ratisboriae, Carnoviae, Stetinae, Pomeraniae, Cassiborum [S]Clavorumque Dux, Burgravius Nerbergensis, ac Russiae Princeps, Fidelibus nostris Andreae Literato de Szent Imre, et Ioanni Bekes Castellaniis castri nostri Hunyad, eorumque successoribus in tali officio constitutis, benevolentiam. Cum nos ex speciali meritorum praerogativa Petrum petropopum [de Zoczath] contra quoslibet inpeditorum ac molestatores manu defenditorum tenere debentis et teneamini, ac aliis praesbiteros Valachorum eidem de omnibus proventibus et fructibus e medio ipsorum sibi provenire cum debeant, obtemperare compellatis. Secus non facturi. Praesentibus perlectis ac creditori exhibitis, datis in castro nostro Zagunia feria tertia in festis Pentecostes. Anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo sexto.¹⁴⁷

Nos Valentinus Török de Eningh Comes Comitatus Smigieriensis ac ultra Danubium Capitaneus Gubernator [?] Regiae Majestatis etc. Memoriae comandamus tenere praesentium quibus expedit universis; quod nos cum suplicationem et ad petitionis fidelis nostri Egregii Michaelis Vessey Castellani Arcis nostrae Hunyad propterea factam nobis, et ad respectum fidelitate servitorum Generosi Petri Popa, tunc Archidiaconum Valachalis oppidi nostri Toth Czer [!] existentem ad castrum nostrum fac[?] quovis futurum [?] aut ibi praedecessori eosdem Popa quovis nominandum Archidiaconum Valachalium officiumque praelibatus oppidi nostri Toth Czer nove titulo donationis personae idem et dignum dedimus memorato Popa suorum ipsiusque posteritatibus videlicet fratribus eosdem Popa Iakob, et Popa Iovo[n] [?] dedimus, donavimus et contulimus, [...] donamus et confirmamus tenere post[...] pariter in perpetuoque habentes ut fuit aliasque consuetudo, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante sigillo nostro consignatur. Datum Varadini [?] festo Valentini Martir [?] Anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo.¹⁴⁸

Fejervari Oláh Püspök Stephan etc. Bekerseget es io egesseget minden rendbeli Tiszteknek nagy es also rendeknek mind közönsegesen Istenteol kivanok megh adatni etc. Adgyuk tudtara mindeneknek az kiknek illik, hogy Vajda Hunyadon lako protopopa Janosnak levele es eressege ugy [?] leven Istenben elnyugot nagy [?] emlékeztű jamborul [?] Vajdatol, hogy Hunyad varmegyeben valamenyet az Ispanok birnak, őis annyit possessiot [?] birhasson. Mivel azert sok regi Fejedelemtól és Oláh Püspököktől Hunyadi Esperestsigiről valo levele vagyon, miis az Esperesteget es Magiar Pöspöknekis hirevel leven az mi [?] közönseges Gyölesőkben meg erősítettük, ugy hogy mind az egesz Hunyad varmegieben valamant possessio [...] birhasson, hogy eo erős es hat[...] legyen az mi puspöki levelünkkel hogy visgallyon minden dolgahoz egenit [?]; az fedetlen [?] Templomok, Czimiterek, es az papoknak tisztekben [?] el jarasok felől, mint tanitnyak az mi vallas mellet [?] az embereknek, hasonlo keppen azok az emberek felelis kik az verseget meg elegettik, vagy kinek, es hogy kik az hazassag előtt parasznasagot czeleketenek, azokat törvények meg buntethesse, hasonlo keppen legyen hatalma, hogyha kik feleségeket el hagyvan mas Azzonyokkal el szöknének, avagh penig valamely azzon irant el hagyvan mas fe[...]ssikkel el szoknek, ha affele emberek az falu (az hol comperialtanak) meg fogatna, hanem el szerven nem, ketszaz forintot dulattathasson azon Falun mingiart az Ispanokkal, melynek fele az mi szamunkra legyen, fele az Ispanokon; Melynek erősségire adtok miis [?] neki azon levelünkot, hogy Regi Kiralyoktol es olah püspököktől neki

scrierilor sârbești, îl numește, alege și confirmă pe Petru, preotul românilor din Socet, în funcția de protopop al Hunedoarei, în acel moment vacantă, însărcinându-l să vegheze asupra preoților români de pe domeniul cetății Hunedoara și permițându-i să beneficieze de casa și toate veniturile aferente funcției protopopiale”. Într-o versiune prescurtată și după original acest document a fost publicat de N. Iorga în *Studii și documente* ..., XII, p. 278-279.

¹⁴⁷ Zagunia, 1526. “Marchizul Gheorghe de Brandenburg îi însărcinează pe castelanii Hunedoarei, Andreas Literatus de Szent Imre și Ioannes Bekes, să vegheze ca protopopul Petru de Socet să nu fie împiedicat în exercitarea atribuțiilor sale specifice și în ridicarea veniturilor aferente”. Document publicat după original de T. Cipariu, *Acte și fragmente* ..., p. 72, și de N. Iorga, *op. cit.*, XII, p. 279. Prezentul transumpt reprezintă o variantă prescurtată.

¹⁴⁸ Oradea [?], 1540. “Comitele Valentin Török de Eningh, la solicitarea castelanului de Hunedoara, Michael Vessey, și ca recompensă pentru serviciile credincioase îndeplinite de Petru Popa, protopopul român din Totești – târg aparținător de cetatea Hunedoarei –, îl confirmă în funcție cu titlul de nouă donație pe el și urmașii săi, precum și pe frații săi Popa Iacob și Popa Ion”. Document inedit.

adatot Donatiok szerint az Hunyadi Esperesseget fiurol [?] fiura [?] es nemzeczegiról nemzeczegire [?] birhassais, hatalma legyen arrais, az mely alatt valo pop szovat nem fogadna, a Szent Gyúlesben hivatvan, törvenyel procedalhaszon előtte, ha valamely Falubeli papot nem szeretné, azt kitudhassa, es olyat constituahasson helliben, ki tisztiben szorgalmatoson el jarion; erről adtuk ez mi levelünköt. Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo sexto, die vigesima secunda Maý. In se priori subscriptione erat Stephan Arciepiscopus manu propria; in inferiori ante margine Legien ugian az akarat. Gelei Katona Istvan Magyar Püspök manu propria.¹⁴⁹

Cum igitur prae ratificum [?] semper, illud quemdivis [?] ab antiquo mitum [?] fuisse Regibus Principibusque foelicis reminiscenciae virtutis exemplar manifesto constet, condignis benemeritis [?] virtutes accumulate, pr[...]

Imi s. et vel maxime eorum qui laudatissimus avorum atavorumque suorum insiste vestigiis aliis atque aliis donarum virtutem generibus condignorum [?] se remuneratione reddidire Illorum nec quoque ex[a]minato [?] (qua semper pellemus) Principali benignitate nostra exempla imitati, nullas inq[...]

inctiores et opera (divini [?] hoc aequae ac tenora na [?] suadem [?] justitiam) justo suo praemio defrauda debere condigne censemus. Memorati itaque Nicolae Pop humili praemissae suplicationem clementer exaudita et faventer admissa, qui etiam se literas donationales privilegiales avis atavisque ipsius juri successorio admissas, ac de praesenti ipsum devolutas nobis non exhibuisset et praesentasset, benignitate tamen nostra Principali (quarumcunque benemerito, ac personam idoneam uti convevius) uti ipsius probato honestatato [!] ac probere [!] eorum suspicienter nobis comendatus (et in futurum quoque die superint [?]) eundem praememorati petropopatus sui Hunyadiensi honore dignum existimum con honestam jureque per [...]

ali confirmandum esse duximus praescriptusq[ue] [?] ipsius donationales, privilegiales et confirmationales, nobis modo praemisso praesentium literarum nostrarum ad verbo sine diminutione et augmento variationeque omni inseri et inscribi facieunt [?] eisdem ac omnia et singulari eisdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes, acceptavimus, ratificavimus, approbavimus, et confirmavimus, prout acceptamus, approbamus, ratificamus, et confirmamus perpetuo valituras harum nostrarum vigorem vigorem [!] et testimonio literarum mediante. Datum in civitate nostra Alba Julia, die vigesima octava mensis Juný Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo nono.

Acatius Barczai manu propria

Joannes Betlen Cancellarius manu propria

XI.

1660 februarie 15, Sibiu.

Principele Acațiu Barcsai îl confirmă pe călugărul rus Gheorghe de Putivlia în funcția de episcop al românilor, sârbilor și grecilor din Transilvania, subordonându-l superintendentului calvin maghiar și impunându-i spre respectare 13 condiții, unele cu rol calvinizant, altele vizând îmbunătățirea pastorației și evitarea extorcării financiare a preoțimii.

Originalul se păstra în 1940 la Arhiva Națională Săsească din Sibiu.

Ediții: Eudoxiu de Hurmuzaki, Nicolae Iorga, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XV/2, București, 1913, p. 1290-1293; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, p. 292-296 (cu o reproducere foto).

Reproducere: după cele două ediții citate.

¹⁴⁹ Alba Iulia [?], 1656. "Ștefan arhiepiscopul de Alba Iulia, în virtutea privilegiilor emise de vechii regi și episcopi valahi, după prealabila discutare în cadrul sinodului și anunțarea episcopului maghiar, îl confirmă în funcția de protopop al Hunedoarei pe Ioan, însărcinându-l să vegheze asupra corectitudinii învățăturii transmise de preoți și a modului în care se rezolvă delictele matrimoniale, precum și să cerceteze dacă bisericile și cimitirele sunt bine întreținute și dacă există bunăînțelegere între preoți și enoriași, iar acolo unde constată disfuncționalități să procedeze conform legii și să pună alți preoți, potriviviți în slujbă." Document inedit. Foarte interesantă este contrasemnătura superintendentului calvin Geleji Katona István, care a murit la 12 decembrie 1649! Pentru conținutul acestui document vezi și confirmarea anterioară primită de același protopop Ianăș din Hunedoara de la vlădicul precedent, Ghenadie Bradi, la 4 decembrie 1628, T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 253-254, și N. Iorga, *Studii și documente ...*, XII, p. 281.

Nos Acatius Barcsai, Dei gratia princeps Transilvaniae, Partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos, dum gratiae munificentiaeque nostrae principalis nobis innatae non obliti, regum ac principum feliciae reminiscitiae vestigia imitantes, officio christianitatis respondere universosque patriae hujus nostrae afflictissimae, tantisque praepeditae calamitatum procellis, status et ordines paternae protectionis nostrae clementer participes reddere decerneremus, perhibetur nobis humilime in personis honorabilium quorundam seniorum valachalium Szavam Brankovit, episcopum scilicet hactenus valachalem, non ipso Deo, non officii sui requisitis conditionibusque et fide ipsius nobis super ea praestita, non denique publico patriae commodo curatis, in ruinam regni huius nostri compluribus pro nunc exhausti calamitatibus eiusmodi se immiscuisse negotiis, quae non minus nobis, quam patriae etiam huic dulcissimae ultimam accelerare perniciem censeantur. Quare ne, ipso ut scandalo amputato ab Ecclesia, Valachales, Rascianorum et Graecorum ubilibet in ditione hac nostra Ecclesiae existentes universae sine pastore instar gregis errabundi periclitentur, neve sub eo altius interdictas iam Ecclesias malum serpat, tempestive praeveniendum, iisdemque in unum quasi corpus colligatis, iuxta ritum et consuetudinem olim ab ipsis receptam moderatorem seniorum valachalium humili pariter pro eodem intercessione; ipsius licet intererit, doctum scilicet, pium et bene meritum episcopum praeficiendum duximus. Accedente igitur fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singulari pro honorabili Georgio Putivlensi Moscovita (pastore annis, ut perhibetur, superioribus albensi valachico) facta commendatione, attentis etiam clementer et consideratis memoratorum iam honorabilium quorundam seniorum valachalium humili pariter pro eodem intercessione; ipsius denique morum probitate, pietate ac doctrina sufficienti, eundem Georgium Putivlensem, Moscovitam, in episcopum valachalem dictarum iam Ecclesiarum valachalium, rascianarum et graecarum ubivis in ditione nostra transilvanica partibusque Hungariae eidem annexis existentium universalum eligendum, nominandum et confirmandum duximus, dantes auctoritatem clementer et concedentes ut idem simul cum solita episcopatus eiusdem auctoritate, gravitate, proventibus, usibus et emolumentis quotannis ipsi provenire debentibus, uti eodem et caeteri eiusdem praedecessores perfuncti usique sunt, frui et gaudere valeat atque possit, prout eligimus, nominamus et confirmamus praesentium per vigorem, additis tamen subsequenter hisce conditionibus:

I. Ne verbum Dei in ecclesia lingua peregrina, tam ipse concionari audeat, quam aliis id attentare permittat, sed nativa sola lingua pure valachica. II. Universae superstitionum colluviei antea ab ipsis quoquomodo observatae, tam ipse renunciabit, quam alios renunciari faciet. Sacramenta nonnisi uti in sacris literis scriptum est, sacram scilicet coenam Domini puro pane et vino, baptismum aqua pura, non ullis adhibitis superstitionibus administrari permittet, et ipse administrabit. Deosculationes imaginum, crucis et cetera proposse eradicabit. Divortium sine episcopi ungarici orthodoxi seniorumque valachalium scitu et consensu instituere nequaquam audebit. III. Solam Scripturam Sacram auditores tam ipse docebit, quam per alios etiam doceri curabit. IV. Nullos in pastores ordinare praesumat nisi condignos et bene meritos, quive officio illi sacro suffecerint. Neque tamen hoc sine episcopi ungarici seniorumque Valachorum consensu et approbatione faciendum attentet. V. Cum universis quarumlibet Ecclesiarum valachalium, rascianarum et graecarum senioribus et pastoribus in Ecclesia Novum domini nostri Iesu Christi Testamentum iuxta eorum conditiones legi, catechismumque superioribus ab hinc annis Albae Iuliae typis valachico idiomate mandatum diligenter et serio doceri curabit. VI. Ab Ecclesiis, earum senioribus et pastoribus valachis non plus solito suo stipendiario munere extorqueat. Neque delinquentes birsagiis delictis severioribus punire sit ausus. VII. Seniores et pastores nonnisi secundum conditiones ipsis datas visitet. VIII. Bona Ecclesiis conferenda, vel etiam collata non dissipabit, illa in scholarum saltem valachalium templorumque aedificia convertendo. IX. Dependere in omnibus ab episcopo orthodoxo debeat et teneatur, ac cum ipso consensiat. X. Nullis se negotiis vel etiam rebus nobis huicque regno nostro contrariis immiscere audeat. Kalugeros vel etiam eiusvis ordinis homines peregrinos sine nostro vel episcopi ungarici scitu et voluntate sibi nullos associet secumque manere patiat. XI. Contra regni articulos in monasteriis vel etiam locis aliis quibuscumque nullis patrocinari praesumat malefactoribus. XII. In controversiis decidendis ac aliis quoque difficultatibus quae scilicet suum concernent officium, nonnisi cum consensu seniorum legitime procedat. XIII. Salva in futurum etiam et intacta liberaque in Ecclesiis valachicis episcopi Ungarorum orthodoxi maneat dispositio.

Quocirca vobis universis et singulis spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus, supremis et vice-comitibus, iudicibus et vice-iudicibus ac iuratis assessoribus nobilium quorumcunque comitatum, prudentibus item et circumspectis magistris civium, regiis ac sedis iudicibus, villicis, providis quorumcunque sedium, civitatum, oppidorum, villarum et possessionum, universisque senioribus, pastoribus, scholarum rectoribus caeterisque toties dictarum ecclesiarum ministris, cunctis etiam aliis cuiuscunque status, conditionis, ordinis, gradus, honoris, officii, dignitatis, praeeminentiae et functionis hominibus, quorum videlicet interest seu intererit, praesentium notitiam habituris harum serie committimus et mandamus firmiter quatenus saepefactum Georgium Putivlensem, Moscovitam, ubivis in ditione nostra constitutarum Ecclesiarum valachalium vita ipsius comite verum, legitimum et a nobis praecordinatum episcopum habere et reputare, seniores caeterique pastores valachales universi debitam obedientiam et condignum eidem honorem praestare debeatis et teneamini, nec ipsum in legitima recensiti sui episcopatus functione impedire, turbare et molestare praesumatis vel sitis ausi modo aliquali. Ita tamen, ut condiciones praemissas tam ipse plena et concedenti auctoritate observare, illis obligari, quam per alios, quorum scilicet intererit, observari facere modis omnibus teneatur et sit adstrictus. Secus non facturi. Praesentibus perlectis, exhibenti restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentis et authenticis sigilli nostri munimine roboratas memorato Georgio Putivlensi, Moscovitae, clementer vita ipsius comite dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Cibiensi, die decima quinta februarii, anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo.

Achatius Barchiai

Pe verso: 1660. Achaty Barchiaj. Collationes Episcopatus Ecclesiarum per Transylvaniam Vallacharum, Rascianarum et Graecarum Giorgio Putivlensi Moscovitae factarum.

XII.

1662 aprilie 20, Nicula.

Mihai Apafi îl confirmă pe Daniil în funcția de episcop al românilor de peste Olt, scoțându-l de sub jurisdicția lui Sava Brancovici și subordonându-l superintendentului calvin maghiar, solicițându-i totodată să asigure răspândirea Cuvântului divin în limba română, prin respectarea condițiilor impuse episcopilor anteriori, autoritățile laice fiind invitate să-i acorde sprijinul în efortul de reformare a bisericilor.

Original păstrat la Arhivele Naționale, București, cota BAR CCCLVII – 11-12

Ediții: Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 200-205 (versiunea latină după original, cu o traducere românească); Augustin Bunea, *Vechile episcopii românesce a Vadului, Geoaguiului, Silvașului și Belgradului*, Blaj, 1902, p. 113-114; Ioan cavalier de Pușcariu, *Fragmente istorice. Despre boerii din țera Făgărașului*, vol. IV, Sibiu, 1907, p. 328-329.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXVII, p. 406-407.

Episcopatus Valachalis ultra fluvium Olt Danieli Episcopo

Nos Michael Apafi, Dei gratia Princeps Transsylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium. significantes quibus expedit universis. Fidelibus nostris universis et singulis cujuscunque status, conditionis, ordinis, gradus, honoris, officii, dignitatis, functionis et praeeminentiae hominibus ubivis in ditione nostra constitutis et commorantibus, praesentes nostras visuris salutem et gratiam nostram. Cum nos inducti vita, eruditione, morum honestate Reverendi Danielis Episcopi. Eundem igitur Danielem Episcopum ad humillimam nonnullorum dominorum consiliariorum nostrorum, specialiter autem fidelis nostri generosi Joannis Bethlen de Kis Bun consilarii ac cancellarii nostri, Sedis Siculicalis Udvarhelyi capitanei supremi ac comitatus de Küköllő comitis itidem supremi suplicationem, in Episcopum, seu Superintendentem generalem Ecclesiarum Valachalium in hoc regno nostro Transsylvaniae ultra fluvium Olt nuncupatum, e potestate directioneque Reverendi Sava Brankovits Episcopi potioris regni nostri Transsylvaniae partis, dictam eiusdem partem eximentes. Jta tamen, ut tam ipse Verbum Dei, secundum sacram scripturam populo valachico sermone annuntiet, quam pastores sibi subjectos,

eandem jubeat sequi normam; praeterea juxta morem per Episcopos valachicos antecessores suos, jam receptum, Episcopo orthodoxae religionis subjaceat, conditionesque Episcopis Valachicis, praescribi solitas, in omnibus punctis sancte et illibate teneatur observare. Igitur ipse Daniel Episcopus in hac functione sua commodius et utilius procedere, et Verbum Dei in ecclesiis volachalibus pure et sincere propagari possit. Vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus, dum et quodcumque praefatus Daniel Episcopus, aut nomine ejus homo ipsius, vos aut quemlibet vestrum cum praesentibus requisiverit, eidem Danieli Episcopo et homini suo in hac functione sua episcopali omni auxilio adesse et ipsos ad docendum Verbum Dei et reformandas Ecclesias, imo universa et singula, quae sui muneris extiterit, exequenda admittere et personas ipsorum ab omnibus violentiis tueri et defendere; quin potius, sicuti necessitas postulaverit, securitatis gratia ad loca tuta deducere et committari facere debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in castris nostris ad campum Mikola positis, die vigesima mensis Aprilis, Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo secundo.

Michael Apaffi manu propria

Joannes Bethlen Cancellarius manu propria

XIII.

1662 aprilie 23, Nicula.

*Principele Mihai Apafi îl confirmă pe Sava Brancovici în funcția de episcop al celor de credință grecească din Transilvania și părțile ei anexe, cu excepția părții situate dincolo de râul Olt, după realegerea sa cu vot unanim în cadrul sinodului general, reamintindu-i obligația de a respecta condițiile stabilite de superintendentul calvin Gheorghe Csulai, și solicitându-i să cheltuiască veniturile pentru tipărirea de cărți în limba română și întreținerea școlilor*¹⁵⁰.

Ediții: Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiuului, Silvașului și Belgradului*, Blaj, 1902, p. 120-122.

Reproducere: după copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Libri Regii*, vol. XXVII, p. 420-421.

Episcopus Valachus Reverendus Sava Brankovit creatus.

Nos Michael Apafi etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod cum Reverendus vir Sava Brankovit et Corenit tempore praedecessorum etiam Principum Transylvaniae foelicis reminiscantiae in Episcopum Ecclesiarum Graecorum, Valachorum et Rascianorum assumi et pluribus annis eodem munere [fungi] meruerit, ob vitae et disciplinae suae integritatem, verum hoc tempore propter vicissitudinem temporum et rerum vacaverit, quia igitur denuo ex clementi annuentia nostra, a pastoribus ejusdem professionis, in generali eorum congregatione noviter Albae Juliae celebrata, unanimi voto et consensu, in Episcopum suum elegerunt, accedente etiam nonnullorum fidelium nostrorum singulari commendatione de ejus modestia, vitaeque integritate, ac etiam eruditione in suae religionis professione. Eidem Savae Brankovit et Corenit, universarum Ecclesiarum in regno nostro Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexis comitatibus videlicet Albensi Transylvaniae, excepta parte ultra fluvium Olt sita, ac Hunyadiensi, Bihariensi, Zarandiensi, Krasznensi, Szolnok mediocri et interiori, Maramarosienzi, Dobocensi, Colosiensi et de Keoküleo, nec non districtibus Keovariensi, Bistricienzi et Belenyensi, universis sedibus sicalibus et saxonicalibus, inter Graecos, Valachos et Rascianos existentium Episcopatum, illarum videlicet, quae graecam sequuntur professionem, dandum et conferendum, atque in eodem Episcopatu eundem confirmandum duximus, ita tamen, ut conditiones per Reverendum quondam Georgium Csulaj Episcopum orthodoxum, praescriptas praestare sit obstrictus. Dantes et concedentes eidem Savae Brankovit et Corenith plenam atque omnimodam in Ecclesiis seu praenarratis dioecesisibus suis, Jurisdictioni suae subjectis ea omnia quae muneris sui fuerint rite et legitime peragendi, exequendi, Ecclesias visitandi, moderandi, causas matrimonij cognoscendi, errata

¹⁵⁰ Prima diplomă de confirmare a vlădicăi Sava Brancovici datează din 28 decembrie 1656, vezi textul integral la P. Maior, *Istoria Beserecei Românilor*, Buda, 1813, p. 168, nota 9. Ea a fost reconfirmată de principele Acațiu Barcsai la 9 ianuarie 1659, vezi textul la Nicolae Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta. 1905, p. 36-38.

ministrorum vitae dissolutae corrigendi, doctrina, pietate, et morum integritate munus ecclesiasticum administrandi, personas habiles assumendi, minus vero torrens¹⁵¹ rejiciendi et alia quaecunque ad suam pertinent vocationem juxta morem et consuetudinem, quae tamen divinae doctrinae contraria ne sint, administrandi, et suis legitimis proventibus, ac redditibus fovendi, iis nimirum, quibus alij Ecclesiarum Graecorum, Rascianorum et Valachorum Superintendentes praedecessores antiquitus introducti usi sunt. A singulis item pastoribus seu sacerdotibus ac senioribus seu protopopis Ecclesiarum Valachalium, seu Graecorum in praeallegatis comitatibus, districtibus et sedibus siculicalibus et saxonicalibus census annuatim pendi solitos exigendi potestatem, prout damus, conferimus et confirmamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis fidelibus nostris, illustribus, spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus, comitibus, vice comitibus, iudicibus nobilibus, item capitaneis, vice capitaneis, iudicibus regijs, praefectis, provisoribus et castellanis, nec non prudentibus et circumspicientibus magistris civium, primariis et regijs ac sedium iudicibus quorumcunque comitatum sediumque siculicalium et saxonicalium jam antea nominatorum, modernis videlicet et futuris quoque pro tempore constituendis vel vices eorum gerentibus, cunctis etiam [aliis] quorum videlicet interest seu intererit, tam ecclesiasticis quam secularibus praesentium notitiam habituris, harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus praefatum Savam Brankovit et Corenith dictarum Ecclesiarum Graecorum, Rascianorum et Valachorum in praespecificatis comitatibus, districtibus, sedibus siculicalibus et saxonicalibus existentium superintendentem sive episcopum agnoscere atque eundem admittere, omnibus in locis libere versandi, ire et redire permittere, imo etiam officiis et subsidiis eidem adesse debentis et teneamini, ut Ecclesiis suis invigilet publice, eas visitet, curet, et moderetur, in suoque officio legitime procedat, scandala corrigat et excedentes quoscumque tam pastores et seniores, quam seculares digna poena afficiat, in ordinem redigat, atque ea, quae ad censuram ejus attinebunt, iure mediante puniat ac legitimos proventus suos percipiat, ut impensas pro libris lingua Ecclesiarum quibus praest, vernacula excudendis, scholis sustentandis ac honorario nostro ab antiqua consuetudine Principibus Transilvaniae tribui solito sufficientes habere possit, eos nimirum, quibus Ecclesiarum Graecorum, Rascianorum et Valachorum Superintendentes sive Episcopi antiquitus introducti usi sunt, a singulis pastoribus ac sacerdotibus et senioribus seu protopopis Ecclesiarum praemissarum, in antedictis, et nominatim specificatis comitatibus, districtibus ac sedibus siculicalibus et saxonicalibus exigere, et prosequi percipere valeat, atque possit. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras, pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas et communitas memorato Savae Brankovit et Corenith clementer (conditionibus sub praemissis) dandas duximus et concedendas. Datum in castris nostris ad possessionem Mikola die vigesima tertia mensis Aprilis, Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo secundo.

XIV.

1669 februarie 20, Alba Iulia.

La solicitarea superintendentului Kovászai Péter, capitulul din Alba Iulia eliberează o copie după documentul privilegiat din 15 ianuarie 1608, emis de principele Sigismund Rákóczi pentru preotul român calvin Mihail din Voievodeni-Bihor, și după diploma de confirmare în funcție a mitropolitului Simion Ștefan, datată 10 octombrie 1643¹⁵², ale cărei 15 condiții reprezentând programul reformator sunt completate acum cu încă patru, referitoare la necesitatea deschiderii unor școli românești, la reluarea activității tipografice, interzicerea folosirii în biserică a limbii slavone și supunerea episcopului român și a sinodului său față de superintendentul maghiar și sinodul acestuia.

Ediții: Petrus Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, in addenda la Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000, p. 344-352 (după original sau o altă copie ce cuprindea textul integral al documentelor).

¹⁵¹ La Bunea: *minime vero idoneas*.

¹⁵² Anexa II.

Reproducere: după ciorna sau copia contemporană păstrată la Arhivele Naționale Maghiare, *Gyulafehérvári káptalan*, Centuria, littera K 7¹⁵³.

Nos Michael Apafi, Dei Gratia Princeps Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium [significantes] quibus expedit universis. Quod pro parte et in persona Reverendi ac Clarissimi Petri Kovasznai, Ecclesiarum Orthodoxarum per Transilvaniam Superattendentis, exhibitae sunt nobis et praesentatae literae quaedam Nobilium Requisitorum literarum et literalium instrumentorum in Sacristia sive Conservatorio Capituli Albensis Transilvaniae repositarum et locatarum, ac quarumlibet aliarum judiciarum Deliberationum legitimorumque nostrorum mandatorum Executorum in forma libelli sub sigillo Capitulari authentico comunitae et roboratae, continentes intra se alias quasdam binas literas Illustrissimorum quondam Sigismundi Rakoci Annuntionales, de et super professione Religionis Orthodoxae inter Valachos, et Electione Episcoporum. Alteras Georgii Rakoci Senioris, alias regni hujus nostri Transilvaniae piae memoriae Principum, praedecessorum videlicet [nostrorum], super conditionibus Episcopatus Valachicalis, per eundem Principem concessis. Supplicans nobis item Petrus Kovasznai humilime ut nos easdem literas, omniaque et singula in eisdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes praesentibus literis nostris inseri et inscribi facientes, nostrum illis consensum pariter et assensum praebere dignemur benevolum. Primarium itaque literarum tenor sequitur hoc modo.

Nos Sigismundus Rákotzi etc. Memoriae etc. Quod ad receptarum in ditione nostra Transilvanica religionum liberam cuivis profitendi apud eos, a quibus recipiuntur, inde ab initio data concessa sitque facultas, Reverendus vero Michael Concionator Ecclesiae possessionis Valachichalis Vajda falva nuncupatae, non ita pridem errori Graecorum sive Schismaticorum renunciasset, [orthodoxaeque Religion] sponte et libere se addixisset, ne incerto tramite idem vitam suam et ordinem ageret, ex illa pietate et affectione nostra Principali, qua erga Ecclesiasticum tangimur ordinem eidem Michaeli Concionatori et etiam reliquis orthodoxae religionis Pastoribus Valachis, tum hactenus renatis, quam etiam in posterum renascendis benigne in perpetuum annuentes, et concedentes duximus, ut ipse a modo in posterum successivis semper temporibus in negotio orthodoxae religionis omnibus iis consuetudinibus, ritibus honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus et praerogativis, quibus caeteri cujuscunque gentis, signanter vero Hungaricae nationis orthodoxae religionis Pastores quarumlibet Ecclesiarum in hac ditione nostra Transilvanica constituti, utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui, et gaudere, praetactamque ipsorum professionem ubi eos receperint profitendi semper omnimodam habeant potestatis facultatem. Quod vero ad Episcopatus, et Senioratus Officium et alios honores Ecclesiasticos, apud eos attinet iidem instar aliarum Ecclesiarum orthodoxarum Episcopos et Seniores sui ordinis et nationis, a quibus ordinentur more consueto eligant, neque amplius ab externis, et alienae religionis quarumvis Ecclesiarum, signanter autem Rascianarum et Valacharum Episcopis et Senioribus dependeant, prout annuimus et concedimus praesentium per vigorem. Quocirca [vobis] Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Egregiis et Nobilibus Comitibus, Vice Comitibus et Judicialium, quorumcunque Comitatum, Capitaneis, Praefectis, Provisoribus, Castellanis Arcium, ac aliorum quorumvis locorum officialibus, Tricesimatoribus, Teloniatoribus pontium, passuum, et vadorum, et viarum custodibus, eorumque vices gerentibus. Item Prudentibus ac Circumspectis Judicibus, Villicis, et Juratis Civibus quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum, et possessionum, cunctis etiam aliis cujuscunque status, gradus, ordinis, honoris, conditionis et praeminentiae hominibus ubi in ditione nostra constitutis et commorantibus, quorum interest, seu intererit, nominanter autem Reverendo Szavae [V]ladica certarum Rascianarum et Valacharum ditionis nostrae Transilvanicae Ecclesiarum Episcopo, ac reliquis suae religionis Ministris, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, praesentes visuris harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque annotatum Michaellem Concionatorem et reliquos orthodoxae religionis Valachos Pastores jam renatos et in posterum renascendos in negotio et professione antefatae religionis vel vero electionis Episcoporum, Seniorum et quorumlibet graduum Ecclesiasticorum impedire, turbare et molestare, aut vero eosdem ad contributionem censuum, taxarum tam ordinarium, quam extraordinarium, subsidii quoque et lucri

¹⁵³ Obținută prin amabilitatea d-lui Marius Diaconescu.

Camerae nostrae solutione; item decimarum, nonarum et quarumlibet datiarum pensione, servitorumque quorumlibet plebeorum et civilium Domino terrestri, ut antea solebant, aliquod quovis modo solvere et depromere nequaquam praesumatis, aut sitis ausi modo aliquali, quin eosdem ritibus, legibus, consuetudinibus, gratiis et privilegiis antefatarum Ecclesiarum Orthodoxarum Hungaricalium uti, frui, et gaudere permittere successivis semper temporibus, modis omnibus debeatis ac teneamini. Secus non facturi. Praesentibus etc. Datum ex oppido nostro Belenies die 15 Januarii Anno Domini 1608.¹⁵⁴

Alterarum autem verbalis continentia sequitur in hunc modum:

Georgius Rakoci Memoriae etc. Quod licet nos etc.

Confirmatio Stephani Popa Simonii Albani Ecclesiarum in Comitatus Albensi, Kraszynsi, Szolnok mediocri et interiori, Dobocensi, Colosiensi, Thordensi, et de Küküllő. Item Districtibus Kövariensi, Barcensi et Bistriciensi, nec non universis Sedibus Siculicalibus et Saxonicalibus existentis (exceptis Ecclesiis Alamoriensi, Szászvarasiensi, Hatzokiensi, Hunyadiensi, Illyeiensi, Körösiensi, ac tribus Terrae Fogaras Senioratibus, in quibus nihilo plus juris ac autoritatis, quam quae a Domino Episcopo Orthodoxo Ungaro ipsi indultum fuerit, sibi arrogare conceditur) quae Graecam sequuntur religionem Vladicae, facta sub conditionibus quindecim, Anno 1643. Quibus postea quatuor additae sunt Anno 1669, die 20 Februarii, his verbis:

Insuper ex Principali Nostra in bonum Christianitatis publicum promovendum propensione, ac praecipuorum Consiliariorum Nostrorum consensione, sequentes conditiones prioribus enumeratis annecti, atque una cum iis, a praenominatarum Ecclesiarum Valachicarum Episcopo, Senioribus, Pastoribus[que]ve observari ut iustum et aequum duximus, ita serio mandamus, nempe:

1. Ut scholae ubi fieri potest inter Valachos, praecipue in Monasterio Alba Juliensi, Comitatus Hunyadiensi et Maramarosiensium, itemque in territorio Kövariensi erigantur. In quibus primum lectionem, et scriptionem lingua ac literis Valachicis juniores strenue doceantur, adhibita deinde, ubi commode fieri potest, Latinae linguae cultura.

2. Ut in hunc finem recte consequendum Valachica Typographia Alba Juliensi quantocius pristino splendori restituatur. cujus ope libri utiles praecipue sacri evulgentur et sufficienter multiplicentur, in nativa Valachorum lingua.

3. Ut illi Pastores Valachici, qui praeter Rascianam Literaturam nihil murmurant in Templo, cum summo suo, suorumque salutis detrimento, neque praeterea vel summe necessarios ad salutem Christianae religionis articulos vel sciunt, vel scire volunt, ut ut aliquoties more et modo Christiano admoniti sint e statione sua moveantur, ut tum loco ipsorum, tum ordinarie in Ecclesias Valachicas instituendas, ii Pastores promoveantur, qui literaturam Valachicam collent, et in necessariis Christianae religionis fundamentis scopo convenientem notitiam habent.

4. Ut Episcopus Valachicus non solum in Pastorum ac Seniorum Valachicorum, ad suum ministerium ordinatione, ac in indignorum depositione aut poenitentium reassumptione, generali

¹⁵⁴ Beiș, 1608 ianuarie 15. "Principele Sigismund Báthori îi conferă preotului român convertit la calvinism Mihail din Voevodeni-Bihor și tuturor preoților care se vor converti în viitor aceleași privilegii de care se bucură și preoții calvini maghiari, mai precis scutirea de toate taxele datorate fiseului și stăpânului domeniului. De asemenea, preoții români calvini sunt scoși de sub jurisdicția vlădicăi Sava de Ineu-Lipova și li se permite să-și aleagă protopopi și episcopi." Ediții: P. Bod, *Brevis Valachorum* ..., p. 345-346 (după originalul diplomei din 20 februarie 1669 sau o altă copie decât cea folosită pentru prezenta ediție, cuprinzând textul integral al documentelor transumptate); T. Cipariu, *Arhivul pentru filologia și istoria*, Blasiu, 1870, p. 609-610 (după P. Bod). Această diplomă privilegială a fost reproducă aici nu numai pentru că face corp comun cu restul documentului din 20 februarie 1669, ci mai ales pentru că el ilustrează noua optică a superintendentului calvin maghiar, care pe de o parte încerca să reactiveze politica prozelitistă calvinizatoare, pe de alta stabilea limitele între care urmau să fie acordate scutirile pentru preoții români. Reconfirmarea diplomei emise la 15 ianuarie 1608, care prevedea acordarea de scutiri doar preoților convertiți la calvinism, era menită să anuleze privilegiile destinate preoților ortodocși acordate prin diploma emisă de principele Gabriel Báthori la 9 iunie 1609, periodic reconfirmate de succesorii săi. Pentru textul acestei diplome vezi I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940, p. 195-197.

visitatione Ecclesiarum Valachicarum, revisione arduarum causarum Ecclesiasticarum, sed etiam in indictione ac directione Synodi generalis Valachice, a praescripto Orthodoxi Episcopi Transilvaniae dependeant, finitaque Synodo Valachica, in Synodo Orthodoxo Reformatorum Evangelicae religionis Pastorum Hungarorum, ad nutum prænominati Episcopi personaliter, cum certis sibi adjunctis compareat, partim ut res in sua Synodo deciseae maturiori revisioni subjiciant, partim ut rerum religionis verae, processuumque Ecclesiasticorum majorem notitiam addiscat, suosque deinde iisdem instituere valeat. Has autem condiciones sub eadem, quae supra statutae sunt, animadversione observet Valachicus Episcopus, una cum caeteris competentibus sibi subjectis.

XV.

1674 iunie 14, Alba Iulia.

Principele Mihai Apafi îi acordă superintendentului Gáspár Tiszabecszi dreptul de a vizita bisericile românești, de a interveni pentru corectarea erorilor și abuzurilor și de a cerceta unde se află tipografia valahă achiziționată de principele Rákóczi I.

Ediții: Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, Avagy sok keserves háborúságok között magok Hivataljokat Keresztényi Szorgalmatossággal Kegyesen viselő Erdélyi Református Püspököknek historiájok*, [Aiud], [1766], p. 106-107; Timotei Cipariu, *Arhivu pentru filologia și istoria*, Blasiu, 1869, p. 575 (în traducere românească).

Reproducere: după ediția citată.

Michael Apafi, Dei Gratia Princeps Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes. Fidelibus nostris Reverendis, Honorabilibus, et strenuis Ecclesiarum Valachicarum in Transilvania Superintendenti; ejusdemque vicem gerentibus Senioribus, ceterisque Pastoribus universis, praesentes nostras visuris, nobis gratis, salutem et gratiam nostram.

Tudván, mind a' Politiában, mind pedig az Ekklesiában fenn-forgó akármí rendben és hivatalban helyheztesett Embereknek tselekedetekre 's magok viselésére való vigyázásnak és illendő fenyítéknek szüksége voltát; melly nélkül, egyikben-is a' dolgoknak hasznos véggel való folyását és gyümölszözését nem-is remélhetni. Elöttök viselték ezt b. e. Praedecessorink: kik magok regnálásoknak alkalmatosságával vigyázvan mindenk felett Isten' Ditsőségét concernáló dolgokra; többi között observáltanak olly közönséges usust, hogy e' Hazában lévő Olah Ekklesiákra, és azokban történhet erroroknak correctiojokra, Religionkon lévő Orthodoxus Püspök vigyázna; melly usust mi-is observálván 's approbálván, annuáltunk, és rendeltük: hogy Tiszteletes Tiszabetsi Gáspár Uram Orthodoxus Püspök, birodalmunkban lévő minden Oláh Ekklesiákra inspiciáljon, és azokban lévő errorokat jó Lekiesmérettel corrigálja, 's a' dolognak kívánsága szerint dirigálja-is. Azonban pedig ő kegyelmére bízunk azt-is: hogy a' melly Oláh Tipografiát szerzett volt Idvezült Rákótzí Fejedelem, fel-kerestesse, és fel-circáltassa azt-is, hova lett és most hol lehetne, és hol volna. Minekokáért hűségteknek kegyelmesen és serio parantsoltuk, valamikor meg-írt Tiszteletes Tiszabetsi Gáspár Uram Religionkon lévő Orthodoxus Püspökünk Hűségtek Ekklesiáinak visitatziójokra ki-mégyen, ki-izenvén akármelly helyekre, valakike hivatni fog, ok vetetlen compareálni hivataljára előállani el-ne mulassák: egyéb iránt hidjék-el bizonyoson, a' kik vakmerőlködenek, 's a' béli ő Kegyelme dispositiójának és inspectiójának engedelmesek nem lesznek, 's Szent Irással egyező jó intésit, correctióját nem vészik; bizonyosan el-vészik büntetéseket. Secus non facturi, Praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum in Civitate nostra Alba Julia. Die 14. Mensis Junii, Anno 1674.

Michael Apafi.

Traducerea textului maghiar:

Având în vedere necesitatea măsurilor de pedepsire a acelor care ar manifesta abateri atât în politică, precum și în biserică, fără de care în nici unul dintre aceste domenii nu am putea culege bune rezultate. La fel au procedat și înaintașii noștri, care înainte de toate s-au concentrat asupra glorificării lui Dumnezeu. Printre altele am observat o uzanță publică conform căreia asupra bisericilor valahe din această țară și asupra corectării erorilor ce s-ar ivi în ele ar veghea Episcopul ortodox al religiei noastre, uzanță pe care și noi am constatat-o și aprobat-o și am dispus ca domnul Tiszabecszi Gáspár, Episcopul ortodox [recte calvin], să inspecteze toate bisericile valahe de sub

stăpânirea noastră și să corijeze cu bună conștiință toate erorile, de asemenea să dirijeze bunul mers al treburilor. Totodată l-am însărcinat să viziteze și tipografia valahă achiziționată de principele Rákóczi, să cerceteze unde a ajuns, unde ar fi, unde s-ar afla. Poruncim așadar ca atunci când Episcopul ortodox, domnul Tiszabécsi Gáspár, s-ar deplasa în vizitație, cel vizitat să nu întârzie să compare imediat în fața sa, în caz contrar oponenții și cei care nu vor manifesta supunere și nu vor accepta să-și însușească sfaturile de corecție vor primi cu siguranță pedeapsa meritată.

XVI.

1675 decembrie 30, [?].

Principele Mihai Apafi, alertat de vlădica și de subalternii acestuia că se încearcă introducerea de schimbări în obiceiurile și slujba Bisericii lor, interzice scoaterea parohiilor, preoților și a protopopilor de sub jurisdicția episcopului român.

Ediții: Andrei Șaguna, *Istoria Bisericei Ortodoxe răsăritene universale, de la întemeierea Ei, până în zilele noastre*, tomul II, Sibiu, 1860, p. 106 (fragmentar și doar în traducere românească).

Reproducere: după fragmentul citat.

Mihail Apafi etc. Orânduindu-l la Alba-Iulia (Bălgrad) preste Români, Sărbii și Grecii în Țara noastră Episcop Sabba Brancovici cu Protopopii și Popii săi s-au jeluît nouă, că oarecarii cugetă a răsturna vechile lor privilegii, slujba dumnezeiască și obiceiurile Bisericii lor. Noi n'am dat până acum nimăruî slobozenie de a-i împedeca în drepturile lor hărăzite de Predecesorii noștri de glorioasă aducere aminte. Drept aceea poruncim cu străjnicie tuturor de orice stare și vrednicie, ca Bisericile răsăritene, Popii și protopopii să nu se smulgă de cătră Scaunul Episcopilor răsăriteni de acum, și de cei viitori.

XVII.

1680 decembrie 28, Alba Iulia.

Mihai Apafi, după demiterea și împrăștierea lui Sava Brancovici și alegerea cu vot unanim a urmașului său, îl confirmă pe Iosif Budai de Pișchinț în funcția de superintendenți sau vlădică al celor care urmează religia grecească din principatul Transilvaniei și părțile sale anexe, cu excepția Țării Făgărașului, impunându-i spre respectare 19 condiții (cele 15 din 1643 plus cele 4 adăugate în 1669).

Original necunoscut.

Ediții: Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine romanesce. Pentru istoria beserecei romane mai alesu unite*, Blasiu, 1855, p. 60-68 (după un codice manuscris vechi).

Reproducere: după ediția citată.

Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis: Quod licet Illustrissimus quondam princeps dominus Georgius Rakoci II. praedecessor noster bonae memoriae ex auctoritate sua principali Szavam Brankovics de Podgoricza in Vladicatus universam ecclesiarum Graecos, Rascianos et Valachicos ritus observantium superintendens nempe functionem promovendum et statuendum duxerit, in qua idem ex benigna etiam nostra annuentia hactenus perstiterit; nihilominus tamen idem Szavam Brankovics posthabitis status sui ecclesiastici rationibus, quippe qui tanquam in eisdem ecclesiis praenominatorum Praeses rituum, quibus vitae innocentis, pietatis ac morum probitatis sanctimonia caeteros pastores officio suo Vladicali subexistentes praecellere, ac illis facis instar ardentis bono exemplo praeire debebat, perversorum morum suorum ac affectuum praecipitatus, detrususque in baratrum, semet ipsum horrendo incestus vitio, cum adultera fratris sui germani concubina, sorore videlicet consanguinea sua, variisque nefandae vitae maculis implicuisse, munusque suum Vladicale vitae dissolutioris detestandis nequitiiis offuscatum fecisse fuisse compertus, ob idque cum per pastores ejusdem sectae subinde de ejus immodestia et exorbitationibus quam plurimis variae apud nos querelae fuissent institutae, tandem facto conventu generali universorum seniorum et pastorum Valachorum Graeci et

Rasciani rituum, in eodem generali conventu servatis de jure et eorundem Consistorii consuetudine servandis in jus attractus, omnium eorum quibus accusabatur scelerum nefandorum ex certis ac plurimis fassionibus legitime collectis in facie Consistorii ejusdem conventus productis reus compertus, officio suo Vladicali dimovendus, ac ne commune etiam pastoratus munus labe aliqua inspergi permittatur, ut ad luendam debitam poenam magistratui saeculari tradatur et extradatur, unanimi voto et suffragio eorundem pastorum adjudicatus fuisset;¹⁵⁵ – unde cum de alio Superintendente vulgo Vladica vocato in locum illius surrogando sermo inter eosdem, atque tandem honorabilis vir JOSEPHO BUDAI de Piskincz in Vladicam eligendus in omnium eorundem pastorum ora venisset, supplicatum nobis illico exstitit, quatenus nos quoque idem munus ecclesiasticum eidem gratiose conferre, eundemque in eodem Vladicatus officio clementer confirmare, ac gratia nostra principali hac in parte prosequi gratiose vellemus. Quorum supplicationem modo praemisso nobis factam justam omnino et aequitati consonam agnoscences, nos quippe, quibus a toto principatus nostri regimine vel maxime cordi simul et curae diligenti esse consuevit universos et quoslibet status nostro regimini divinitus concessos in justo et decenti ordine dirigi ac conservari, neque mediis illis quae ad illud conservandum pertinent quosvis frustrari permittere, eidem Josepho Budai, a nonnullis fidelibus nostris praecipuis singulari quadam intercessione de ejus modestia, morum probitate vitaeque integritate ac conditione in suae religionis professione commendato, universarum ecclesiarum Valachicarum, Graeci et Rasciani rituum in Albensi Transylvaniae, Hunyadiensi, Thordensi, Colosiensi, Dobocensi, de Küküleß, Szolnok interiori et mediocri, Maramarosiensi, Krasznensi, Bihariensi et de Zarand Comitatibus, in Szepsi, Kézdi, Orbai ac Miklosvára, Udvarhely et ejusdem filialibus Keresztur ac Bardocz, Csik, Gyergyó et Kászón, Maros et Aranyos Sedibus Siculicalibus, inque Cibiniensi, Segesvariensi, Mediensi, Szász-Sebesiensi, Keohalmiensi, Nagy Sinkiensi, Ujgyehaziensi et Szerdahelyensi Sedibus Saxonicalibus, ut et in Keövariensi, Barczeni et Bistriciensis Districtibus, excepto tamen Fogarasiensi, in ditione videlicet nostra Transylvanica et partibus Hungariae eidem annexis existentibus, Vladicatum illarum scilicet, uti praemissum est, quae Graecanicam sequuntur religionem dantes et conferentes, atque in eodem Vladicatu ipsum benigne confirmandum duximus; his tamen sub sequentibus per expressum adjectis conditionibus.

[Urmează cele 19 condiții; vezi Anexele II și XIV] ex principali nostra in bonum christianitatis publicum promovendum propensione ac praecipuorum consiliariorum nostrorum consensione, a praenominatarum ecclesiarum Valachicarum Episcopo, senioribus pastoribus[q]ve sub animadversione superius declarata observari ut justum et aequum duximus, ita serio mandamus. Dantes et concedentes eidem Josepho Budai plenam atque omnimodam in ecclesiis seu praenarratis dioecesibus suis jurisdictioni suae subjectis ea, quae muneris sui esse censebuntur, rite et legitime

¹⁵⁵ Episodul demiterii și împrôcesării vlădicăi Sava Brancovici a stârnit numeroase comentarii în epocă. Pentru a vedea cum a fost receptat evenimentul la sud de Carpați, unde se afla cea de-a doua instituție de care în ultimă instanță depindea funcționarea Mitropoliei bălgrădene, reproduc și consemnarea actului de alegere și sfințire a vlădicăi Iosif Budai, păstrată în *Condica Sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, după ediția lui T. Cipariu, *Acte și fragmente ...*, p. 234-236: “De vreme ce prea sf. mitropolie a Belgradului din țeara Ardealului au rămas fără de păstoriu, cel mai denainte mitropolit Sava scoțându-se din scaun de cel ce domneaște acolo craiul Ardealului, împreună cu tot sfatul țării și al protopopilor besearecii noastre carii sânt acolo, pentru ale lui năpăști [corectat peste “vini” – nota lui T. Cipariu], de carele sfatul ca niște oameni slobozi l-au judecat acolo nepoftind judecată de aiuria, și alegând de acolo craiul cu tot sfatul țării și cu voea protopopilor și creștinilor pravoslavnici care sânt acolo lăcuitori pre kir Iosif ieromonahul, a fi mitropolit în scaunul acesta ce este mai sus zis: mărturisind a fi om cu credință curată și cu viață sufletească, l-au trimes aici la noi se se hirotonească după lege, rânduină lângă dînsul marturi trimiși din pravoslavnici protopopi doi. Deci măriia sa prealuminatul și bunul creștin domnul nostru Io. Șerban voevod împreună cu tot sfatul mării sale, și cu noi denpreună, au socotit se se hirotonească acest kir Iosif, ieromonah, după cum l-au ales țara de acolo, ca se nu rămăe acel scaun vădov, și creștinii de acolo făr’ de păstoriu: neputând cel mai denainte se-și dobândească scaunul, adecă mitropolitul Sava, pentru ne mutatele obiceiuri și tocmeale ce are republica țării Ardealului. Pentru aceaia s-au și scris acest lucru în condica țării ca se se știe, și s-au iscălit mai jos împreună cu noi și alți frați Arhierei carii s-au aflat aici. Pis. mșta Avgust 23 leat 7183 [!]”.

peragendi ac exsequendi, ecclesias moderandi, causas matrimonii cognoscendi, errata ministrorum vitae dissolutae corrigendi, doctrina, pietate et morum integritate munus ecclesiasticum administrandi, personas habiles assumendi, minus vero idoneos rejiciendi, et alia quaecunque ad suam pertinent vocationem juxta morem et consuetudinem, quae tamen doctrinae divinae contraria ne sint praemissisque conditionibus omnino correspondeant, administrandi, et suis legitimis proventibus ac redditibus fruendi iis nimirum, quibus alii ecclesiarum Graecarum, Rascianarum et Valachicarum superintendentes praedecessores ejus antiquitus introductis usi sunt, ut a singulis pastoribus suae jurisdictioni subjectis singulos florenos annuatim exigere consueverint, sic etiam ipse a singulis pastoribus ecclesiarum Valachicarum in praeallegatis comitatibus, districtibus, sedibusque siculicalibus et saxonicalibus (excepta tamen terra Fogarasiensi) singulos florenos exigendi potestatem, prout damus, conferimus et confirmamus praesentium per vigorem.

Quo circa vobis fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus, supremis et vice comitibus, iudicibusque nobilium quorumcunque comitatum, item capitaneis et iudicibus regiis quarumlibet sedium siculicalium, necnon praefectis, provisoribus et rationistis bonorum, capitaneis et castellanis arcium; generosis etiam, prudentibus ac circumspectis magistris civium, primariis regiis, ac sedium iudicibus, villicis, caeterisque juratis civibus ac senatoribus quorumcunque districtuum, septem denique et duarum sedium saxonicalium superius nominatarum, modernis scilicet et futuris quoque pro quovis tempore constituendis, eorumque omnium vices gerentibus, cunctis item aliis, quorum videlicet [interest seu] intererit, tam ecclesiasticis quam saecularibus praesentium notitiam habituris harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus praefatum Josephum Budai dictarum ecclesiarum Valachicarum Graecos, Rascianos et Valachicos ritus observantium in saepe dictis comitatibus, districtibus (excepto Fogarasiensi) et sedibus siculicalibus pariter ac saxonicalibus existentium superintendentem seu Vladicam sub praerecensitis conditionibus agnoscere atque admittere debeatis et teneamini, ita ut ecclesiis suis invigilet, publice ecclesias curet, moderetur, in suove officio legitime procedat, scandala corrigat, et excedentes digna poena puniat eos nimirum quibus alii ecclesiarum Graecarum, Rascianarum et Valachicarum superintendentes sive Vladicae praedecessores antiquitus introducti(s) usi sunt, ut a singulis sacerdotibus suae jurisdictioni subjectis singulos florenos annuatim exigere consueverint, sic etiam ipse a singulis pastoribus seu sacerdotibus ecclesiarum universalium superius declaratarum muneri suo Vladicali commissarum, ac in antea dictis ditionis nostrae partibus, in quibusvis scilicet comitatibus, districtibus (excepto Fogarasiensi) ac sedibus siculicalibus et saxonicalibus habitatarum singulos florenos annuatim exigere pro seque percipere valeat atque possit.

In cujus rei memoriam, firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas memorato Josepho Budai gratiose dandas duximus et concedendas.

Datum in civitate nostra Alba Iulia, die vigesima octava mensis Decembris, anno Domini millesimo sexcentesimo octogesimo.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Urmaşii lui Iosif Budai în scaunul vlădicesc de la Alba Iulia (Sava Veşteameanul, Vasile Varlaam şi Teofil Seremi) trebuie să fi primit diplome de numire în funcţie cu un conţinut asemănător, diferenţele fiind semnificabile doar în introducere, unde sunt prezentate detaliile despre alegere arhierilor şi instituţiile abilitate să emită astfel de documente. Spre această concluzie ne conduce ultima confirmare de acest tip, cea destinată lui Teofil Seremi, datată Târgu-Mureş, 18 decembrie 1692, singura cunoscută. Pentru conţinutul său vezi N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani*, I, Oeniponte, 1885, p. 153-160.

Aspects of the Confessional Policy of the Calvinist Principality towards the Romanians: the Appointments to Ecclesiastical Positions and the Reformation-project of the Orthodox Church in Transylvania
(Abstract)

The period of the thirty-year wars and its aftermath caused recoil of the Protestantism in East-Central Europe. In this context, the Principality of Transylvania remained an important outpost of the Protestantism: the authority of the Princes supported the Hungarian Calvinist Church, which allowed it to promote destructive ambitions against the other churches. These ambitions, however, were not enough to expel the concurrent churches from the constitutional system of the Principality, but it caused to extend its own jurisdiction over the Unitarian clergy – in matters of discipline and moral issues – and received the exclusive right to maintain higher educational institution. Furthermore, the Calvinist church tried to outnumber the other churches by attracting the Romanians within its sphere of influence.

In this sense, the Hungarian Calvinist Superintendent, together with the Princes, elaborated several projects – the same aims in different variants – to reform the Transylvanian Romanian Church. The first project was made during the reign of Prince Gabriel Bethlen, and contained five conditions, yet unknown due to the lack of sources. They were, however, described later by the contemporaneous as 'few and timid'. The second project was started during a meeting between the representatives of the Alba Iulia Orthodox Metropolitan Seat and the Calvinist Superintendent, Geleji Katona István, in September 1640. This reform program was conceived in 15 points, and they became a component of the appointment-documents of Romanian bishops, used until the unification of the Transylvanian Orthodox Church with Rome. This reform-program lack was not quite coherent in respect to the attempted depth of the changes, which were to be introduced: the cut of the doctrinaire deviation and the orientation towards Calvinism. In fact, these proposed aims were not regarded as the only possible consequences, even by the contemporaneous.

In February 1669, four more articles were added to the previous reform points. These articles represent a more emphasized variant of the requests expressed already by the Calvinist Church in the previous 15 points. Special focus was accorded to the subordination of the Orthodox bishops to the Hungarian Calvinist Superintendent. The reform program contained in essence stipulations such as establishing schools, printing books in Romanian, teaching the Heidelbergian Catechism, using Romanian as language of the religious service, renouncing a series of superstitions and specific ritual-practices and accepting the hierarchic subordination to the Hungarian Superintendent.

All of these the programs proved to be too ambitious both for the Romanians and the political-religious authorities of the Principality. The Orthodox church had no material and intellectual means to implement the necessary requirements of the reform (such as printing press, schools etc.), and the authorities were unable to support an efficient and consistent Calvinisation process.

(translated by Cătălina Dogaru)